

6. LAEVAHALDJAS KOTERMANN

Millal laeva- ja paadihaldjast kujunes kotermann, ei ole lihtne vastata: olendit on seostatud 17. sajandist alates eeskätt Põhja-Atlandi ja Läänemere meremeeste hulgas levinud folkloori ja uskumustikuga (Buss 1973). Väidetavalt võis kotermanni pärimus jõuda Eestisse Põhja-Saksa või Hollandi meresõitjate vahendusel 19. sajandil, ka nimetus *potermann* on uuem alamsaksa laensõna (Loorits 1951: 272). Reinhard Buss ja Oskar Loorits seostavad kotermanni vanemate mütoloogiliste olendite ja kujutelmadega, nagu puu- ja ehitus(maja)haldjatega. Reinhard Buss eesti kotermannil seoseid puuhaldjaga ei leia.

Eesti 19. ja 20. sajandi alguse üleskirjutused esindavad maa- ja linnakeskkonda, peegeldavad meremeeste teenistust Euroopa laevadel, mille rahvusvahelised reisid kulgesid Atlandi ookeanil ja Eesti lähimeredel, kuid vahel ka kaugemates vetes.

Üksmeel elatakse arvamuses, et igal laeval on oma kaitsehaldjas (või mitu), kelle ülesanne on jälgida laeva ja meremeeste käekäiku. Eeskätt on laevahaldjas seotud konkreetse aluse ja selle meremeestega, kuigi mitmes motiivis käib kas oma või võõra laeva kotermann laevamehi juhatamas võõra hättasattunud merelaeva juurde või selle meremeestele abi kutsumas.

Kotermanni levikualal Põhja-Euroopas on sulandunud laeva-, paadi- ja ehitus-haldja jooned, mida Stith Tompson tähistab oma rahvusvahelises rahvajutu motiivide loendis numbri all F485. Laevahaldjas (Klabautermann, Kabonterken) sarnaneb majahaldjale mitmetes piirkondades (leiame ühisjooni saksa, soomerootsi, taani folklooriga. USAs ilmunud Bassetti (1885) meremuistendite ja uskumuste väljaanne lisab veelgi paralleele. Eestis on maja- ja laevahaldja esinemine sama nimetuse all harv rannarahva folkloori erijoon. Teda iseloomustab nimetuste suur varieeruvus aladel, kus ta on tuntud.

Kotermanni-traditsioonil on ühisjooni teistegi vanemate uskumusolenditega, nt inimsaatust ennustavate haldjatega (marduse-laadne surmaennustaja), vaadetega inimese hingele, selle kujudele ja rännakutele. Eriti huviväärsed on vaated teisikhingele ja vabahingele, kuid sarnasusi on ka rahutute surnute, kodukäija ning kummitustega. Folkloorikandjad omistavad kotermannile omadusi, mis kuuluvad painaja, krati ja muude müütiliste olendite käitumisviisi juurde (nt ERA I 5, 12 (6) < Kuusalu, 1935).

Kotermann tuleb laeva ise või ta valmistatakse laeva kapteni poolt ja ta lahkub oma laevast alles selle hukkamise eel. Mitmetes juttudes käib kotermann siiski ka vahepeal linnas ja teda nähakse lõbutsemise järel laeva peale saabumas ja isegi ootamatult laevalt vette hüppamas. Eesti kotermanni iseloomustab suur väline varieeruvus esemetest inimesteni. Antropomorfne haldjas ilmub mehena, sageli konkreetse laevniku kujul. Zoomorfne haldjas ilmub sagedamini koera või kassi

kujul. Metamorfoosid on harvad, samas leidub tekstides kirjeldusi visuaalsetest ja auditiivsetest kogemustest (koputamine, müra tekitamine, töötamise kaashelid), harvad on taktilised kogemused. Auditiivsus on seostes püsi- ja rändmuistendite süžeedega (kotermannide tüli nende õiguste üle, kotermannide arutus laeva omaduste, nt mädanenud masti üle jm muistendid).

Saksa naljatleva värvilistes rõivastes laulu lüüa armastava mehikese-meremehe asemel kohtame eesti juttudes teistsugust karakterit, keda kuuldakse öösel laeva muredest vestlemas – tegemist on jutumehe ja eeskätt töömehega meremehe rõivastes.

Tõsise uskusliku suhtumise kõrval leidub 19. ja 20. sajandi folklooris fantaseeringuid, meremeeste didaktilist ja naljatlevat folkloori: kotermannijutte on kasutatud uustulnukate korrale kutsumiseks ja hirmutamiseks (kapten võis teadlikult panna nt masti alla eseme, mis hakkab seal kriiksuma).

Kotermanni on usundilise olendina varem vaadelnud taas Oskar Loorits (Loorits 1929; 1931,¹ Loorits 1951: 272–273), teised uurijad on moodsama rahvausundi olendist enamasti mööda vaadanud. Matthias Johann Eisenil jagub “Eesti mütoloogias“ laevahaldjale ja kotermannile kümme rida. Ta peab laevahaldjat majahaldja lähedaseks sugulaseks, nimetab antropomorfset väliskuju, õnnetuse või meteoroloogilise endena funktsioneerimist ja üksinda või kahekesi laevas elutsemist. Kotermanni peab ta lokaalse (saarte) levikuga laevahaldjaks. Loorits on vaadelnud kotermanni ka liivi folkloori ja rahvausundi näitel (Loorits 1926: 202–210).

Ivar Paulson ei maini kotermanni “Eesti rahva usundis“ ning Uku Masing viitab oma trükistel ja soome ainestikul põhinevas “Eesti usundis“ soome laevahaldja seostele elamuhaldjaga ning levikule Päris-Soomes (Masing 1995: 139). Mare Kõiva artiklites keskendutakse kotermanni väliskujule, dialoogidele ja jutustamist mõjutanud sotsiaalse miljöö muutumisele (Kõiva 1999), peamistele jutumotiividele (Kõiva 2019).

Loorits rõhutab oma esimeses käsitluses, et kogu Eesti materjal on tema õhutusel ja juhtimise all kogutud, mööndes et varem oli Eisen mõned tekstid avaldanud. Tema kirglik uurimisjonnakus tulenes soovi tõestada, et suur hulk traditsioonilist materjali on tänapäevani rahva konservatiivses mälus säilinud, eriti isoleeritud rannikuelanike miljöös (Loorits 1931: 76). Märkigem, et pärast Looritsa kogumisaktiivsus kogunes hulk ainestikku, mis laiendab varasemat vaadet akvaatilisele, laeva ja meremeeste saatusega seotud olendile.

¹ Oskar Loorits kasutas oma aastate 1929, 1931 ülevaates liivi materjali, omakogutud ainestikku, mida ta tähistas L tähega ning Eesti Rahvaluule Arhiivi selleks ajaks kogutud ainestikku (vt Loorits 1929; 1931: 76).

Kotermannipärimust on kasutatud ilukirjanduses, filmides, lauludes ja selle tõtu on tänaseks hääbunud traditsioon ja müütiline olend argikeeles tuntud ja professionaalses kunstis olulisel kohal.

1. NIMETUSED

Omaette huvitava külje moodustavad laevahaldja nimetused, nende varieerumine ja muud keelelised andmed. Meeste ametipärimus on piiranud narratiivide tuntuust, mille tunnuseks on ka nimetuste varieerumine ja suur individuaalsete nimearenduste hulk.

Eesti keelde on nimetus *kotermann* tulnud saksa keele vahendusel (*Klabautermann* 'kopsija'), murdesõnastikud pakuvad mitmeid nimekujusid ja murdelist varieerumist *koter-* ja *poter-* kujule: kotermann Mustjalas; kottermann Kuusalus; kuterman Ansekülas; potermann Ansekülas (EMS 1994-).

Väikesest murdesõnastikust (VMR 2012) ilmneb, et kirjakeelde võetud **kotermann** (kuterman) on vähem populaarne kui **potermann** (putermann), mille levik on märksa laiem (Kuusalu, Jämaja, Anseküla, Kihelkonna, Püha, Muhu, Emmaste, Pühalepa, Kihnu, Häädemeeste, Risti) ja ulatub läänesaartelt Pärnumaale. Rahvajuttude korpuse abi saab terminoloogilisest varieerumisest veelgi laiema pildi, nt esineb kotermann ka Ridalas, lisaks on tuntud veel nimetused aldermann, altermann – Häädemeeste; botermann – Pühalepa; buttermann – Pärnu, Reigi; klabautermann – Muhu, Tartu; kooderpüks – Pärnu; kotermann – Kaarma; koterpüks – Pöide; kotsmann – Kihnu; kotõrmann – Kihnu; kuterman – Noarootsi; paldermann – Häädemeeste; peeterpüks – Haljala; polderman – Karja; poltermann – Tallinn; potermann – Jämaja, Kaarma; poterpüks (puterpüks) – Haljala, Jämaja; protemann – Kihnu; puderman – Pühalepa; puterman – ka Noarootsi; potõmann – Kihnu; rottermann – Jämaja; vaadõrmann – Kihnu.

Suurema varieeruvusega eenduvad saared ja mereäärsed piirkonnad, kust on ka rohkem üleskirjutusi ligi saja aasta jooksul nii kohalikelt korrespondentidelt kui ka professionaalsetelt folkloristidelt. Kuigi kirjakeeles ja kunsti modaalsetes valdkondades jäi käibele kotermann, ei ole see murdekeelset kirevust alla surunud, see on võrreldes Looritsa esimese käsitluse ilmunisajaga pigem laienenud (Loorits 1929: 87–88). Eriti Põhja-Eestis tähistab nimetus laevahaldja kõrval ka majahaldjat, kelle kohtumine inimesega on endelise tähendusega.

2. KOTERMANNI PÄRITOLU JA VALMISTAMINE

Uskumused väikeste veesõidukite kaitsjast erinevad suuremate purje- ja aurulaeva-de asukast kotermannist, kelle päritolu ja käitumise kohta on erinevaid seletusviise ja keda seostatakse ka pikemate merereisidega.

Hermann Sergo, merekirjanik, üldistab oma kaastöös laevahaldja tähenduse järgmiselt:

Ta on laeva vaim, laeva hing, sest alus pole hunnik rauda ja puitu, vaid elusolend. Puust laevale ilmub kotermann juba siis, kui ehitusplatsile emapuu maha pannakse. Rauast alusele aga esimeste põhjaplaatide kokkuneetisel. Ta on laevale kaitsevaimuks ja heaks hoidjaks. Kuid ainult nii kaua, kui mehed teda au sees peavad. Aga hoidku jumal, kui ta vihastab! (RKM I 23, 10 8 (1) < Käina, 1988)

Matthias Johann Eisen kinnitab oma andmete põhjal, et “Eestis esineb [putermann] mitte üksi Hiiumaal, vaid üle ranniku kogu vanema generatsiooni meremeeste hulgas. Jutud temast on tulnud Eestisse kindlasti välislaevades sõitnud meremeeste suu läbi, sellepärast omavad nad meil täpselt sama kuju, mis mujalgi; nii võib öelda peaaegu rahvusvaheline legend Norra (Skandinaavia) päritoluga; väga populaarne meremeeste hulgas, tuntud meil ja mujal juba aastasadu tagasi” (Eisen 1919: 70, 77; Eisen 1901).

Ükski laev ei olevat kotermannita, kinnitavad erinevate kümnendite kirjasaatjad sisuliselt kõikides üleskirjutustes läbi pika kogumisajaloo (sh nt ERA II 192, 86(25) < Kuusalu, 1938; ERA II 34, 143 (26) < Kaarma, 1931; ERA II 191, 38 < Muhu, 1938; RKM II 86, 302 (1) < Karja, 1959; KKI 7, 108 (7) < Kihnu, 1948; KKI 7, 405 (3) < Kihnu, 1948; RKM II 10, 161 (2) < Kihnu, 1946; ERA II 40, 452 < Noarootsi, 1930; ERA II 16, 216 (84) < Karuse, 1929; E 84723 (2) < Pärnu, 1933).

Teised seletused kategoriseerivad kotermanni kui “justkui jumalast loodud kaitsevaim” (KKI 7, 108 (7) < Kihnu, 1948), alternatiivina üldistatakse, et igas laevas on oma ingel ehk kotermann (Ariste 7, 28 (18) < Kihnu, 1933; KKI 10, 140 (8) < Mustjala, 1949) või mingisugune vaim (ERA II 55, 313/4 (20) < Ridala, 1932; ERA II 16, 216 (84) < Karuse, 1929), ka “mingisugune tont” (RKM II 74, 353/4 (36) < Kihelkonna, 1958) või isegi nägemata isik (KKI 10, 370 (1) < Mustjala, 1949), üks trull (E 60189 (21) < Noarootsi, 1927). Kotermanni on peetud ka laeva kutsutud vaimuks (ERA II 1, 672/3 (4) < Reigi, 1928).

Kotermann või laevahaldjas usuti olevat alusega seotud laevapuude langetamise ajast või laeva kiilu või emapuu tahumise, nende paika panemise ajast peale. Langetatud laevapuudel nähtud olendeid ja ehituspalkide juures ilmnunud nägemusi on seostatud kotermanniga.

Eelnevad näited osutavad kotermannile kui loodusvaimudega sarnasele olendile ja miks mitte ka puuhaldjale, ka kaitsehaldjale, samas võis valmistajaks olla inimene. Teine tähendusrohke uskumuste ring osutabki laevameistrile või laevakaptenile, kes ise võis/pidi valmistama laastudest kotermanni ehk kotermanni mudeli. Laastusid oli üks või kolm (paaritu arv) ja üksikteatel on lisatud laastudele juurde kiri nimega:

— Laevameister lööb kiilupuust kolm esimest laastu, pistab need oma püksitasku ja teeb sellest kotermanni, sest siis minna uue laeva töö jõudsasti edasi ning kotermann jääb laeva pärisperemeheks: E 32522/4 (2) < Jämaja, 1897; E 36541/2 (3) < Jämaja, 1898; ERA II 8, 645/7 < Püha, 1928; ERA II 70, 151 (1) < Kihnu, 1934; KKI 10, 139/40 (7) < Mustjala, 1949);

— Kotermann tekib esimesest laastust, mis pannakse masti või kiilu alla: E 74655 (4) < Jämaja, 1931; ERA II 158, 165 (7) < Jämaja, 1937; E 84029 (194) < Mustjala, 1933; E 84030 (196) < Mustjala, 1933; KKI 10, 392 (15) < Mustjala, 1949;

— Laeva esimesed laastud viis meister sauna kerisele ning soojendas neid seal, siis viis ta laastud laeva tagasi. Laastudega tuli siis laevavaim laeva: E 85997/8 (14) < Kihnu, 1934.

Üksikteadetes mainitakse kuufaasi olulisust (noorkuu), samuti maagilist kolme veretilga laastule tilgutamist, mis vanemas traditsioonis viitab kuradilepingule, kuid jääb siin jutumaailma teabeks (“pidäde laevatüe juurõs esimese luastu võtma, vasaku käe nimetissõrmõst pidäde kolm tõlka verd piäle tõlgutama ning luastu siis laeva panõma“ [--]). (ERA II 70, 151 (1) < Kihnu, 1934).

Üks uskumuste ring on seotud inimese ja tulevase olendi füüsilise kontaktiga loomise protsessis – kotermanni saamiseks hoiab omanik või kapten esimest löödud laastu põues kuni laeva valmimiseni ja “haub kotermanni välja“ (E 84030 (197) < Mustjala, 1933; ERA II 21, 611/5 (1) < Häädemeeste, 1930; ERA II 59, 539 (1) < Kihnu, 1933).

Müütilistest seletustest esineb veel kukemunast kasvamine (E 84031 (200) < Mustjala, 1933, võrdle nt krati, lendava varavedaja seoseid kukemunaga: Kõiva & Boganeva 2022; Loorits 1952).

Laevas olevat puukuju samastatakse kotermanni ja merejumalaga:

Potermann – see on merejumal, kuju pidand olema igas laevas vanal ajal. See võis olla inimese kuju. Olen näind ka, omal oli üks, aga sõjad olid üle käind, tohi ma'p öelda mette, kus ta on saand. Puukuju oli, seisis laevapäras, üle meetri pikk, puust heaste välja nikerdud mehe kuju. Ta pidi laeva hoitma. Kihelkonnas Niitsoode majas oli üks, olid ju kaptenid puhas. Kui jumalale laevas möni äpardus juhtus, siis tuli laevale õnnetus. Ehk oli kuulda jälle

vaikse ilmaga laevas mõnda salakohinat, siis oli karta, et õnnetus tuleb varsti. (KKI 10, 212 (13) < Kihelkonna, 1949)

Kotermanni-traditsiooni ja valmistamise oluline külg oli laeva mastikanna alla hõbe- või kuldraha asetamine, millest on teateid kuni 1970. aastateni ja mis samas on populaarne varasem jutumaailma käitumisjoonis (RKM II 229, 627 (13) < Haljala, 1966/7; RKM II 34, 392 (15) < Tallinn < Keila, 1949; ERA II 158, 87/8 (12) < Anseküla, 1937; RKM II 37, 222 (17) < Häädemeeste, 1950; RKM II 37, 223 (20) < Häädemeeste 1950; ERA II 70, 151 (1) < Kihnu, 1934).

Raha panemise põhjustena on esile toodud, et tegemist on kotermanni palgaga laeva tulevase hoidmise eest (Haarma, Emmaste 2020; ERA II 8, 647 < Püha, 1928; RKM II 37, 259/60 (55) < Häädemeeste, 1950), aga ka taotlus, et laev oleks rikas (E 60293 (21) < Noarootsi, 1927), et laeval oleks parem õnn (RKM II 34, 392 (15) < Tallinn < Keila khk, 1949; RKM II 229, 627 (13) < Haljala, 1966/1967), kuid uskumust rõhutatakse väljendiga “vanem raha, pikem eluiga“ (ERA II 8, 647 < Püha, 1928; RKM II 37, 259/60 (55) < Häädemeeste, 1950). Vanemad mündid tagavad laeva eluea, ka on neil suurem väärismetalli sisaldus. Raha asetamine esineb laevavalmistajate ametipärimuses ühel või teisel moel ka ilma kotermanni-seoseta. Marta Mäesalu kirjatöö esitab vaate 1950. aastatele.

Praegu on meie Merikulla kalurikolhoosis käsil kakuaamipaadi ehitamine, töö algas 14.03.50. Eile küsisin ühelt paaditöoliselt, kas nad potermanni ka tegid, ja sain järgmise seletuse.

“Potermanni küll es tee, aga midagi me pannime küll – seda on enne meid tehtud ja me tegime kah, – vanaaegse hõberaha, mis 116 aastad vana on. Otsisime, kellel on kõige vanem raha, ja saime selle. Vanaaegne piab sellepärast olema, mida vanem, seda parem, et sis on paadil ka pikk iga. Ja vanaaegne on täishõbe, eestiaegne es ole päris hõbe. Hõbe piab sellepärast olema, et kala on ka rohkem hõbedavärvi.” (Nikolai Abaja, snd 1880)

Erinevaid münte on leidnud laevadest ka tänased laevaehitajad, näiteks Hiiu halulaeva ehitaja Ain Tähiste kinnitab, et vanasti olevat laeva masti alla pandud kuld- ja nikkelmünt, Eesti ajal kahekroonine nikkelmünt. Hiiu Ingli masti all on tsaariaegne hõbemünt ja Lisette masti all Eesti vabariigi hõbemünt (Roosna 2020, Albri 2018).

Tuntud on ka algajate meremeeste kohutamiseks kotermanni valmistamine ja teised mängulised võtted, mis on omal kombel osa initsiatsiooniriitusest ja ametipärimusest (FAM 36 (64) < Kihelkonna, 1993; RKM II 463, 153 (20) < Viru-Nigula, 1994; ERA II 21, 611/5 (1) < Häädemeeste, 1930).

Vahetevahel luuakse seos laevaehitaja või kapteni ja kotermanni iseloomu vahel, näiteks kui laeva ehitaja on hea inimene, siis on ka laeva vaim hea, on aga ehitaja kuri, siis on ka kotermann kuri (ERA II 111, 473 (42) < Kuusalu, 1935).

Ohvritest kotermannile on juttu harvades teadetes, nt võidi laeva ehitamise ajal lüüa laeva peamastist kolm kildu, mis heidetakse merre kotermannile ehk laeva kaitsevaimule (ERA II 111, 473 (42) < Kuusalu, 1935). Üksikuid teateid on laeva-vaimu toitmise kohta, mille Hermann Sergo sõnastas isikupäraselt: “Et kotermanni heal tuulel hoida, peab talle õhtuti peli taha või mõnesse muusse varjulisse kohta panema toit. Ta ei ole nõudlik, aitab tükist kuivikust või lihasuutäiest, kuid ära unustada teda ei tohi“ (RKM I 23, 108 (1) < Käina khk, 1988). Ilmselt on tegemist improvisatsioonilise teatega.

Elukoht on enamasti lähemalt määratlemata, kuid näiteks võib ta paikneda laevas välis- ja siseseinte vahel asuvas tühjas ruumis (ERA II 40, 463/6 < Reigi, 1930), kajutites, trümmis.

3. KOTERMANNI VÄLISKUJU JA ATRIBUUDID

Väliskuju on varieeruv nagu akvaatilistel olenditel enamasti ja ta võib esineda kõigis mõeldavates vormides, ehkki nähtusi ja elutuid esemeid on vähem kui muid vorme.

3A. VISUAALSED KOGEMUSED

1. Nähtused ja elutud esemed

- valge juga: mis laevast kaugenedes kaob punase kriipsuna: E 84031 (198) < Mustjala, 1933;
- tuli: tule näol on nähtud vaim: ERA II 40, 447/8 (1) < Tallinn, < Kuusalu, 1930;
- puuratas, veereb vee peal: E 84031 (198) < Mustjala, 1933;
- punane mõrra moodi asi ese: ERA II 187, 331 (14) < Karja, 1938;
- heinalabu ja hele kilgatav hääl: ERA II 130, 128/9 (1) < Muhu, 1937;
- miski kukub mastist maha: Ariste 7, 6 (18) < Kihnu, 1933 = RKM II 10, 16 6 (18) < Kihnu, 1933.

2. Elusolendid

Elusolendite puhul on samuti märkimisväärne väliskuju variaablus, kuid variantide arv on suurem, üksiktekstid on haruldased. Esindatud on ebamäärased elavad olen did, keda defineeritakse looma või mõne konkreetse looma taolisusega. Kotermanni

lindude ja koduloomadena iseloomustavad määratlused suur-väike, erinevad värvid ja võõra looma ilmumine.

Mõnigi kord tõlgendatakse kotermanniks tavatu käitumisega lindu või looma. Konn on kardetud ennekõike kui pahatahtlik nõidusolend ja piimavaras, siinses korpuses esineb majahaldja rollis. Rotid lahkuvad levinud uskumustiku kohaselt enne katastroofi laevast, kõrvuti selliste mälestustega leidub kotermanni korpuses teateid, mis seovad roti väliskuju ka otseselt laevahaldjaga.

Kotermanniks liigitatakse ka tavalise käitumisega loomad põhjusel, ent nad ei saa antud paigas viibida, nagu küüntega masti kraapiv ja ise haledasti näuguv kass (ERA II 40, 174 < Tallinn < Reigi, 1927) või must koer, kes hüppab avamerel üle parda merre, mis on ühtaegu mõne meremehe surmaenne (ERA II 1, 708 (55) < Reigi, 1928). Mõnel juhul defineeritakse kotermannid kahe loomana, st neid on mitu (must kass, must koer, RKM II 454, 113 (1) < Saaremaa, 1992).

Tavalisem on siiski kotermanniks pidamine liigile kohatu käitumise tõttu, nagu järgnevatel näitetekstides:

Näinud on teda iga meremees. Kes on märganud masti otsas kajakat, kes pea viltu sealt alla vaatab, see on ka kotermanni ära näinud. Tavaline kajakas lendab laeva järel kiiluvee kohal: RKM I 23, 108 (1) < Käina, 1988;

Üks rott hüppab üle parda, takutort, millega laeva tõrvatakse, suus: RKM II 40, 412 (1) < Kihnu, 1954; RKM II 339, 264 (1) < Käina, 1979;

Võõras koer karanud üle parda laevalt merde, nii olnud mitu päeva: ERA I 3, 302 (6a) < Pühalepa, 1930;

Šotimaal Aberdeeris olime vahtis suurel purjulaeval. Meite lähedal seisis inglise laev, säääl oli, orava kujul läks masti, tegi ruumis suurt kolinat; meite mehed kokkusid, jäid haigeks: ERA II 158, 87/8 (12) < Anseküla, 1937;

Lodja pardal on sokk, hakkas suuga vahtu tegema: vätsat, vätsat, vätsat: RKM II 75, 167 (3) < Mustjala, 1958.

2.1. K a l a

võib muuta end kalaks: RKM I 23, 108 (1) < Käina, 1988.

2.2. K a h e p a i k n e

— Konn, ent ehitushaldjas, mitte laevahaldjas:

Kui vana suur konn läks, öeldi: “Näe, potermann läheb majase!”: ERA II 34, 143 (26) < Kaarma, 1931.

2.3. Linnud

- Lind: RKM II 18, 387/8 (42) < Pöide, 1949; ERA I 3, 376 (17) < Pühalepa, 1930;
- väike must lind: E 84031 (201) < Mustjala, 1933;
- must lind: E, StK 39, 33/4 (26) < Kihelkonna, 1926;
- hall lind: ERA II 164, 121 (10) < Kihelkonna, 1937; ERA II 189, 340 (35) < Pühalepa, 1938;
- rebukull: E 36541/2 (3) < Jämaja, 1898;
- suur kirju kull: E 32522/4 (2) < Jämaja, 1897;
- kajakas: RKM I 23, 108 (1) < Käina, 1988;
- vares: E 74630/2 (3) < Jämaja, 1931.

2.4. Loom

- Looma moodi: ERA II 70, 149 (7) < Kihnu, 1934;
- elukas ronib masti ning kaob seal ära: E 32524/5 (11) < Jämaja, 1897;
- rott: ERA I 6, 783 (2) < Haljala, 1940; ERA II 191, 143/4 (4) < Muhu < Pöide, 1938;
- üks rott hüppab üle parda, takutort, millega laeva tõrvatakse, suus: RKM I I 40, 412 (1) < Kihnu, 1954; RKM II 339, 264 (1) < Käina, 1979;
- halli roti kujuline: ERA II 40, 442/3 < Tartu I < Varbla, 1930; rotitaoline: KKI 10, 370 (1) < Mustjala, 1949; KKI 10, 508 (1) < Mustjala, 1949;
- hüljes: EFA I 7, 109 (5) < Valjala, 1995; ERA II 40, 175 < Tallinn < Reigi, 1927;
- kass: ERA II 1, 672/3 (4) < Reigi, 1928; RKM II 18, 387/8 (42) < Pöide, 1949; ERA II 40, 175 < Tallinn < Reigi, 1927; ERA II 40, 174 < Tallinn < Reigi, 1927;
- noore kassi moodi: ERA II 59, 551 (4) < Kihnu, 1933;
- must kass, must koer: RKM II 454, 113 (1) < Saaremaa, 1992;
- koer: ERA II 40, 447/8 (1) < Tallinn < Kuusalu, 1930;
- võõras koer, karanud üle parda laevalt merde, nii olnud mitu päeva: ERA I 3, 302 (6a) < Pühalepa, 1930;
- suur koer: ERA II 1, 540/1 (28) < Pühalepa, 1928;
- must koer: ERA II 1, 551 (9) < Pühalepa, 1928; ERA II 1, 708 (55) < Reigi, 1928 (vrld RKM II 454, 113 (1) < Saaremaa, 1992); E 4548/9 (7) < Tõstamaa, 1893;
- punane koer: ERA II 40, 448 (2) < Kuusalu, 1930; ERA II 1, 601/2 (2) < Reigi, 1928; ERA I 3, 113 (6) < Pöide, 1930;

- pruun koer: ERA II 1, 547 (1) < Pühalepa, 1928;
- orav: ERA II 158, 87/8 (12) < Anseküla, 1937;
- orava plaani valge loom: ERA II 16, 344/5 (7) < Kihnu, 1929;
- sokk, võitleb teise laeva sokuga: ERA II 130, 189/90 (9) < Muhu, 1937; hakkas suuga vahtu tegema: vätsat, vätsat, vätsat!: RKM II 75, 167 (3) < Mustjala, 1958;
- vasikas: (NB maa peal): ERA II 158, 87 (11) < Anseküla, 1937.

2.5. Inimene

Kotermanni sagedasem väliskuju on inimene ja/või mees, keda arvukates lugudes kuidagi ei täpsustata (siia kuuluvad ka inimese-taolised ja mehe-taolised olendid). Ta ilmub vahel laevastikuga seotud ametimehe ja mõne lisamarkeri läbi täpsustatud tegelasena. Marker võib olla rõivaste ja habeme värvus, habeme olemasolu, mehe suurus-väiksus, noorus-vanadus, aga vähestes tekstides ka mererõivaste ja atribuutika olemasolu, nagu mustas maani ulatavas inglisis-vihmakuues ja “festkotiga” peas, musta krantshabemega ja kirjeldamatult koleda näoga (ERA II 40, 165 < Tallinn, 1927). Loetelu on erakordselt varieeruv ja kirev. Näiteks kuuluvad loendisse veel väike vanamees hallide riietega ja lai venekirves vöö, kellel on suur kõhuni ulatav hall habe ja süüdvester peas (ERA II 40, 467 < Reigi, 1930) või hallis riides halli habemega vanamees, kel jalas olnud veesaapad, vöö vahel vene kirves ja peas süüdvester ning ise olnud umbes pütsi (puldapist veeämber) kõrgune (ERA II 40, 463/6 < Reigi, 1930). Halli reas on veel hallis riides musta kaabuga inglismann (E 81766/8 (1a) < Jämaja, 1932) või ka mees hallides riietes, kuhu on poolkuud sisse kootud (ERA II 130, 322 (9) < Muhu, 1937). Enamasti juttudes nii detailseks ei minda, piisab inimese, mehe, või nt halli mehe, musta mehe nimetamisest. Üks marker on ka võõras, keda pole laeva meeskonnas.

Harvem on loos tegevad kaks meest või kaks kaptenit, ning üksikutes lugudes on toodud esile kotermanni esinemine laevastikuga seotud ametirõivais (kuus teksti). Kogu korpusest vaid üheksas jutus on tegelaseks naine, ja kuigi kotermanni lühikest kasvu mainitakse korduvalt, leidub siiski vaid kolm juttu, kus tegelaseks on poisike.

Ka inimkujulise kotermanni juures on tunnuslik tavatu käitumine (nt üle parda vette hüppamine) ja ootamatu kohtumine. Tavaliselt ei saa teda identifitseerida tuntud kindla meremehega. Võõrastav võib olla lühike kasv, jäljetult kadumine või ka reelingutel jutlemine, askeldamine või esemete veeretamine. Jäljetu kadumine või merre hüppamine ennustab konkreetse meremehe surma.

Tegemist võib olla nii ühe inimese elamuse kui mitmik kogemusega:

Teise korra nägime Ameerikast tulles, kuuvalge öö oli, inimest oma laevas. Arvasime oma meheks, otsisime teda taga, aga ei näind, kolm meest nägime korruga. (ERA II 158, 87/8 (12) < Anseküla, 1937);

Üks võõras mees tulnd üle teki ja hüpand merde. Madrus mötelnud: "Nüüd ikka tuleb midagi." Natukese aja pärast tulnud kapten ise välja ja hüpand säält samast kohast merre. (ERA II 1, 650 (3) < Reigi, 1928);

Näinud võõrast tuntmatut meest laua taga – istus ja kirjutas. (ERA I 5, 12 (6) < Kuusalu, 1935);

Kapteni taoline mees tulnud välja ja karanud üle parda merde. Mehed läinud vaatama ja leidnud, et kapten istub kajutis. Pool tundi hiljem tulnud aga kapten tõesti kajutist välja ja karanud üle parda merde otse samast kohast ja samal viisil kui puttermann pool tundi varem. (ERA II 40, 474/5 < Reigi, 1930).

— Inimene: E 32522/4 (2) < Jämaja, 1897; ERA II 158, 191/2 (103) < Jämaja, 1937; RKM I 23, 108 (1) < Käina, 1988; RKM II 37, 224/7 (23) < Häädemeeste, 1950; E 36762 (3) < Pärnu, 1898; ERA II 40, 447/8 (1) < Tallinn, < Kuusalu, 1930;

— inimese moodi: E 36541/2 (3) < Jämaja, 1898; ERA II 158, 212 (22) < Jämaja, 1937; ERA II 191, 96 (1) < Muhu, 1938; KKI 10, 392 (15) < Mustjala, 1949; E 84476 (2) < Pärnu, 1933; E, StK 43, 210/2 (38) < Jämaja, 1927;

— inimene, kott seljas: ERA II 114, 586/7 (19) < Kuusalu, 1935;

— keegi, kott seljas: E 84563 (11) < Kihelkonna, 1933;

— must inimese kogu: askeldab, veeretab esemesid, hüppab vette.
E 81000/2 (1) < Jämaja, 1932;

— must kogu: ERA II 254, 461/2 (6) < Reigi, 1939; ERA II 189, 83/4 (65) < Emmaste, 1938;

— mees: ERA II 158, 87/8 (12) < Anseküla, 1937; E 50266/7 (8) < Kuusalu, 1917; ERA II 161, 280/1 (17) < Kuusalu, 1937; RKM II 1, 408 (6) < Kihnu, 1948; E 84035 (211) < Mustjala, 1933; ERA II 40, 359/60 < Reigi, 1928; ERA II 16, 342 (4) < Kihnu, 1929; ERA II 34, 138 (38) < Kaarma, 1931; ERA II 1, 708/9 (56) < Reigi, 1928; ERA II 1, 674 (6) < Reigi, 1928; ERA II 1, 709 (57) < Reigi, 1928;

— mehed: RKM II 2, 311/3 (2) < Kihelkonna, 1946;

— võõras mees: ERA II 1, 650 (3) < Reigi, 1928; ERA I 5, 12 (6) < Kuusalu, 1935; ERA II 221, 605/6 (11) < Kuusalu, 1939; ERA I 5, 26 (40) < Kuusalu, 1935; ERA II 254, 497/8 (21) < Reigi, 1939; ERA II 164, 380/2 (2) < Kihelkonna, 1937;

— must mees: RKM, Mgn. II 2703 b < Jämaja, 1975; ERA II 111, 476 (48) < Kuusalu, 1935;

— hallid mehed: E 85997/8 (16) < Kihnu, 1934;

- halli habemega mees: ERA II 59, 497/9 (2) < Kihnu, 1933;
- mees pesu väel, arvatakse kütjaks: ERA II 164, 380/2 (2) < Kihelkonna, 1937;
- võõras punaste juustega mees: EKRK I 5, 82/3 < Kõpu, 1954;
- kaks võõrast meest (kaoad koi alla): ERA II 40, 172 < Reigi, 1927; ERA II 254, 462/4 (7) < Reigi, 1939;
- kaks hallis riides meest, kaklevad omavahel: ERA II 83, 589 (3) < Kihnu, 1935;
- kaks härrat taga ruhvi kõrval, kaabud peas: ERA II 83, 589 (3) < Kihnu, 1935;
- kaks meest, sinistes vunki riietes, istuvad reelingute peal ja jutustavad:
E 83180/1 (2) < Pärnu, 1923;
- suure habemega: teine pool sile, teine karune;
- halli habemega mees: ERA II 59, 497/9 (2) < Kihnu, 1933;
- vanamees: ERA II 158, 165 (7a) < Jämaja, 1937;
- habemega vanamees: ERA II 40, 468/71 < Emmaste, 1930;
- hall vanamees: ERA II 40, 175 < Tallinn < Reigi, 1927;
- hall mees: ERA II 70, 189/91 (5) < Kihnu, 1934;
- halli habemega vanamees: ERA I 6, 782 (1) < Haljala, 1940;
- suur mees: EKRK I 3, 47 (1) < Kihnu, 1952 = EKRK I 3, 134 < Kihnu, 1952;
- suur mees, mustas maani ulatavas inglisis-vihmakuues ja festkotiga peas, musta krantshabemega ja kirjeldamatult kõleda näoga: ERA II 40, 165 < Tallinn, 1927;
- lühike võõras mees, kel seljas lühike poolpalit, peas merimehe õlimüts, jalas pika säärega veesaapad, omal aga habe ulatab ligi püksivärvlini: ERA II 40, 45 5/7 < Tallinn, 1930;
- väga pisike mees: RKM II 2, 471 (3) < Kihelkonna, 1947;
- väike mehike: RKM II 148, 227 (16) < Kihelkonna, 1962;
E 84033 (206) < Mustjala, 1933;
- väike hall mehike suure kotiga seljas: E 84723 (2) < Pärnu, 1933;
ERA II 275, 476/7 (46) < Jämaja, 1940; RKM II 4, 525/6 (6) < Püha, 1946;
E 84032 (204) < Mustjala, 1933;
- väike hall mehike, kõveras ja küürakas, paneb meie laeva pealt ära. Ta oli minust palju pisem, kõhna ja vimmas, ega ta nii kiiresti ei läinudki – läks rahuliku mõõduka sammuga, siis kadus ära, kõrvallaeva haihtus ära, läks teise laeva: RKM II 447, 127/9 (1) < Torma, 1991;
- halli habemega meheke, seljas suur kott: E 84691/2 (14) < Pärnu, 1933;
- väike hall mees, hallid riided, hall habe, hüppab merre:
ERA II 40, 358/9 < Reigi, 1928;

- väike vanamees hallid riided, lai venekirves vöö, suur kõhuni ulatav hall habe ja südvester peas, hüppab merre: ERA II 40, 467 < Reigi, 1930;
- hallis riides, halli habemega vanamees, kel jalas olnud veesaapad, vöö vahel vene kirves ja pääs südvester ning ise olnud umbes pütsi (puldapist veeämber) kõrgune: ERA II 40, 463/6 < Reigi, 1930;
- hallis riides mees: ERA II 40, 157(164 < Pühalepa, 1927;
- hallis riides musta kaabuga inglismann, hüppab merre: E 81766/8 (1a) < Jämaja, 1932;
- hallides riides, kuhu poolkuud sisse kootud: ERA II 130, 322 (9) < Muhu, 1937;
- väike päkapikumees, kirves kaenla all: ERA II 40, 442/3 < Tartu 1 < Varbla, 1930;
- lühikene poisikese pitkune mihejupp: ERA II 8, 447/51 < Mustjala, 1928;
- õliriides mees, vaatab kiikriga: ERA II 79, 439/41 (1) < Kihnu, 1934;
- naisterahvas: ERA II 55, 258 (4) < Ridala, 1932; ERA II 192, 126 (50) < Kuusalu, 1938;
- valgeis riideis naisterahvas: E 74630/2 (3) < Jämaja, 1931; ERA I 5, 176 (4) < Kuusalu, 1935;
- naine valgete juustega: ERA II 21, 611/5 (1) < Häädemeeste, 1930;
- saksa preili, suurrätik ümber, kargan sisse: ERA II 59, 499/501 (3) < Kihnu, 1933;
- preili: ERA II 1, 672/3 (4) < Reigi, 1928;
- noor neiu: ERA II 40, 157(164 < Pühalepa, 1927;
- hallis riides vana naine, hall suurrätt mähitud ümber: RKM II 454, 114 (2) < Kose, 1992;
- poiss: ERA II 164, 301/2 (4) < Kihelkonna, 1937;
- väike poiss: KKI 7, 404/5 (2) < Kihnu, 1948;
- must poisike, piirukimp kaenla all ja üle parda merde kadunud: E 81768/9 (2) < Jämaja, 1932;
- üsna punased riided: Ariste 7, 28 (18) < Kihnu, 1933=RKM II 10, 188 (18) < Kihnu, 1933;
- tundmatu sõjaväelane, ohvitser: sõjaväelane: ERA II 40, 448 (5) < Tallinn < Kuusalu, 1930; ERA II 40, 448 (5) < Kuusalu, 1930;
- kapten: ERA II 192, 160/1 (18) < Kuusalu, 1938; ERA II 40, 474/5 < Reigi, 1930;
- kaptenid: E 51387 < Kuusalu, 1921;
- teine tüürimees: ERA II 40, 447/8 (1) < Tallinn, < Kuusalu, 1930;

- konkreetne kokk: E 50264/6 (7) < Kuusalu, 1917;
 — kütja: ERA II 164, 295 (19) < Kihelkonna, 1937.

Siinjuures on sobiv teha kokkuvõtte eespoolsetest näidetest: kotermann võib esineda esemena (6 juhtumit), looma ja linnu või muu elusolendina kujul (43 juhtumit) või inimesena (119 juhtumit); mis jaotuvad omakorda: 9 teadet naiskarakterist, 3 poissi, 9 ametmeest. Väikesekasvulist mainitakse 14 tekstis ja halli meest (sisse on arvatud hallid habemed ja üks hallis rõivastuses naiskarakter) 18 jutus, musta mainitakse 3 tekstis, sinist 1 tekstis ja punast 3 tekstis.

See omakorda osutab, et R. Bussi üldistust, et eestlastel on valdav hall kuju, mille põhjendusena esitab ta, et see olevat üks leinavärvidest (Buss 1973: 78) ega üldistust kotermanni väikesekasvulisusest tekstid ei toeta. Pigem on visuaalsete kogemuste juures tähelepanuväärne, et elamuskohtumise vastaspool on tavalise inimese või looma kasvuga.

3. Müütilised olendid kotermannina

Eespoolsed ilmutuskujud ja nendega kohtumine on nii või teisiti lähedased ilmutusele, nägemusele, vaimude ootamatule ilmutamisele, mis oli pikaaegne uurimisteema 18. ja 19. sajandil (vrd Tyrell 1942 /2020; Ferrair 1813), kuid püsis aktuaalne ka hilisemates inimpsüühika ja paranormaalsete nähtuste uuringutes ning leiab kajastamist arvukates folkloorsetes kummituslugudes. Kuusalust fikseeritud lugudes näeb meremees ootamatult ukse ees kätt, tüürimees näeb kajutisse sisenedes laual labakätt ja sohval istumise aset.

Kotermanni visuaalsete esinemiskujude alaliigina esinevad kodukäijad, surnud inimese ilmutised elavatele, nt must inimkuju masinaruumis, keda seostatakse seal hukkunud mehe vaimuga (ERA II 164, 295 (19) < Kihelkonna, 1937).²

Leiduvad ka *doppelgänger*'it, teisikhinge esindavad tekstid, kus nähakse tegutsemas elava inimese vaimu. Tüürimees ja kapten näevad meest kaardile marsruuti märkimas, mees osutub hiljem hukkuvalt laevalt päästetavaks kapteniks (ERA II 40, 172 < Reigi, 1927; ERA II 70, 189/91 (5) < Kihnu, 1934 jm). Tüürimees näeb halli meest kajutis kaardi juures ja peab võõrast kapteniks. Tegelik kapten käsib sõita uue kursi järgi ja nii jõutakse laevani, kus kõik on surnud peale kapteni, kelles tüürimees tunneb ära kurssi märkinud mehe. Teise laeva kapten tunnistab päästnud laeva tuttavaks, nagu oleks ta seal juba varem olnud (ERA II 70, 189/91 (5) < Kihnu, 1934). Teisikhing võib ka ise kurssi muuta, et viia oma laevale appi, mis on omalaadne bilokatsiooni näide, samuti nagu eelnevalt esitatud lugu.

Seosed nime ja laevahaldja *resp.* laeva vahel ilmnevad juhul, kui laev on saanud vale nime. Näiteks kui laevameister ei saa omanike vastuseisu tõttu panna laevale

² Kodukäija ja kotermanni seoste viitab ka Loorits (1929: 92, 98).

unes nähtud nime, siis ei saa seda kuidagi merre viia ja laeval on nähakse sagedasti nägemusi või laevakraami kantakse ühest kohast teise või nähakse pardale tulemas mehi, kes hajuvad, kuuldakse müra (ERA II 40, 449 (7) < Tallinn < Kuusalu, 1930). Kratti on seostatud üksikjuhul kotermanniga, kuid siis on omanikul ka nõiaaraamat – Seitsmes Moosese raamat (ERA II 158, 387 (24) < Mustjala, 1937; KKI 10, 316 (1) < Mustjala, 1949).

Need pole siiski ainsad tekstid, kus kotermanni seostatakse mõne muu mütoloogilise olendi tunnusmotiivi või tegevusega. Näiteks võib tuua jõukatsumise kuuvalgel (tegemist on antud juhul majahaldjaga), see ainuteksti motiiv on tavaliselt seotud kuradi ja vahel ka teiste deemonlike olenditega, kes kipuvad maadlema ja jõudu katsuma (KKI 10, 18/20 (12) < Mustjala, 1949); majahaldjas saadab sõna oma hädasolemise kohta (motiiv seostub tavaliselt kodukuradi ja järvehaldjatega, ERA II 304, 461/2 (10) < Kärila, 1941). Kuradit on ka otsesõnu kotermanniga seostatud (ERA II 235, 50/1 (53) < Häädemeeste, 1939; KKI 10, 393/4 (1) < Mustjala, 1949).

Veel on seoseid tuulispasaga varavedaja tähenduses (KKI 10, 622/3 (3) < Mustjala, 1949, vt ka Boganeva & Kõiva 2022) ja loomulikult painajaga, kes vastutab une häirimise eest (ERA II 111, 353 (47) < Kuusalu, 1935, ka ERA II 1, 672/3 (4) < Reigi, 1928), kuid seoseid leidub ka nt vaaraorahva hülgelukujulise vormiga, kes tassib ära võrgud (EKRK I 27, 159 (12) < Saaremaa, 1959).

Väliskujude loetelust ilmnes välimuse kõrval ka rõivastuse ja atribuutika erijooni. Üks levinumaid uskumusi põhineb dihhotoomial **alasti-riietatud, paljakäsi-esemetega**, mis märgivad sümboolselt hukatust ja sellele vastanduvat pääsemist. Alasti on neis vastandustes hukatuse enne, mida Lefebvre (1972: 109) määratleb kui sümbolit, mis tekitab meis esmalt küsimuse rõivaste puudumise kohta ja on sellisena vahend oma eesmärgi saavutamiseks – mõjuda endena.

Siinjuures ei pöörata tähelepanu nähtu füüsilise külje kirjeldusele ega detailidele või moraalile, vaid esile tuleb irratsionaalne pool. Alastiolek ja tühjade kätega lahkumine jätab mängust välja erinevad stratifikatsioonid ja toob esile seose hingega. Hing lahkub, märkides laeva ja/või meremeeste hukkumist (ERA II 130, 361/2 (88) < Muhu, 1937; Ariste 7, 6 (18) < Kihnu, 1933 = RKM II 10, 166 (18) < Kihnu, 1933). Usunditekstide üldistus sellise nägemuse kohta kõlab: “Kui laevast läheb paljas inime, siis ei pease keegi. Kui midagi käes, siis pääsevad“ (ERA II 16, 352 (17) < Kihnu, 1929).

Samad üldistused kehtivad paljakäsi lahkumise kohta – see märgib hukatust, kuid millegi kaasa võtmine, nt pakk, seljakott, tähistab meremeeste pääsemist ohust

ja nende ellujäämist (ERA II 158, 211/2 (21) < Jämaja, 1937). Vaatamata sõnastuslikule varieeruvusele jäävad sisulised parameetrid ja üldine vastandus paika.

Kindel hukatuse enne on ka potermanni/kotermanni üle parda hüppamine, mis ennustab meremehe hukkumist, kuid võib tähendada ka laevahukku (ERA II 40, 175 < Tallinn < Reigi, 1927).

3.1. Viirastused, nägemused

— käsi ukse ees: ERA I 5, 63 (2) < Kuusalu, 1935; ERA II 111, 474 (44) < Kuusalu, 1935; ERA II 40, 448 (4) < Kuusalu, 1930;

— kummitus: esemete nihutamine, laevale saabuvad viirastuslikud mehed jm: ERA II 40, 449 (7) < Tallinn < Kuusalu, 1930;

— kodukäija, viirastus, nt verise peaga kummitus: hukkunud meremehe vaim, ERA II 40, 458/9 < Tallinn, 1930;

— kodukäija-hukkunu: ERA II 164, 295 (19) < Kihelkonna, 1937;

— teisik, doppelgänger: noor naisterahvas, ilmutab kolm päeva enne surma: ERA II 158, 212/3 (23) < Jämaja, 1937;

— tundmatu mees laua taga kirjutamas, hukkuva laeva kapten tunnistab käekirja enda omaks: ERA I 5, 12 (6) < Kuusalu, 1935;

— osutub isikuks, kes käis laeva uut kurssi joonistamas: ERA I 5, 19 (19) < Kuusalu, 1935; ERA II 40, 172 < Reigi, 1927; ERA II 254, 462/4 (7) < Reigi, 1939; ERA II 70, 189/91 (5) < Kihnu, 1934.

3.2. Müütilised olendid

— Kratt: ERA II 158, 387 (24) < Mustjala, 1937, KKI 10, 316 (1) < Mustjala, 1949;

— tuulispask: KKI 10, 622/3 (3) < Mustjala, 1949,

— painaja: ERA II 111, 353 (47) < Kuusalu, 1935; ERA II 1, 672/3 (4) < Reigi, 1928;

— kurat: ERA II 235, 50/1 (53) < Häädemeeste, 1939; KKI 10, 393/4 (1) < Mustjala, 1949;

— vaaraorahvas: EKRK I 27, 159 (12) < Saaremaa, 1959.

3B. AUDITIIVSED KOGEMUSED

Üleloomulikuga kohtumine on psüühiline kogemus, kus nii nähakse kui tavaliselt ka kuulatakse teatud helisid. Visuaalsed jutukogemused on siinjuures iseloomulikud kriisioludele või kriisi, õnnetuse, hukkumise eelsele seisundile ja vastanduvad sellisena tavalisele olukorrale laevas. Kotermanni loevad mõned folkloori kogujad

ja jutustajad eksperdid ka kujuta olendiks, kes ei ole nähtav, vaid ainult kuuldav (ERA II 40, 447/8 (1) < Tallinn < Kuusalu, 1930).

Auditiivsed kogemused vahendavad ebatavalisuse tajumist, need jagunevad kotermanni tekitatud müraks ja kotermanni töötamisega seotud helideks, annavad edasi kotermanni emotsionaalseid reaktsioone olukorrale ja verbaalsete sõnumite vahendusel saadakse olulisi teateid laeva seisundi kohta, kõneepisoodide hulka kuuluvad ka kotermanni esitatud mõistatused ja neile vastamine. Kotermannide kui mütopoeetiliste olendite suhtlemine omavahel või inimesega on vaatluse all edaspidi. Harvades juttudes esitatakse helidele realistlikke seletusi. Näiteks osutub seina taga **krabistamine** lähemal vaatlemisel mitte kotermanniks, vaid selgub, et rotid olid söönud laeva seina läbi ja maale läinud. Selline selge märk osutab halvale endele ja enne Tallinna jõudmist upub tüürimees merre (ERA II 188, 363 (5) < Käina < Emmaste, 1938).

Ka auditiivsetel kogemustel on seos õnnetustega. Näiteks on koputamine oluline surmaenne, samuti on sammud ning kõndimise helid seotud nii kummituseepisoodide kui surmaennetega (Ristolainen 2003).

Kuna kotermanni-tekstides ei seostata häälelisi kogemusi üksnes surma- ja hukumise ennetega, siis on nad esitatud ühtse loendina. Enim teateid leidub kolistamise, kobistamise ja müra tekitamise kohta. Vähem teateid leidub häälte kohta, mis iseloomustavad tegevusi, millega kotermann on ametis, need on seotud tööprotsessidega.

Samuti on kotermanni häälitsemised (enamasti ainuteated) seotud kurbade emotsioonidega ja inimhäältega. Kotermann karjub laeval, kriuksub, kiunub, teeb rögisevat häält, oigab, vingub, naerab koledasti, itsitab, nutab. Kuulda on meeste laulmist. Mitmed häälitused meenutavad loomade-lindude laulmist või nende häälitusi: nagu suur hädakisa, karjunud nagu kass, linu häält karjub ning hädaldab, lind laulis imeliku selge häälega masti otsas, nagu linu laul, triitsutab nagu hall lind. Nuttes kurdab kotermann, et kus ta siis saab, kui laev hukka läheb (ERA II 192, 126 (50) < Kuusalu, 1938). Verbaalne suhtlemine ja otsene kõne on tekstides sageli esinev sisuelement, kuid vaatleme esmalt häälte üldist iseloomustust.

— koputab: RKM II 434, 157/8 (40) < Nissi, 1990;

— kõnnib laevatekil: ERA II 161, 382/3 (25) < Kuusalu, 1937; ERA II 79, 441/3 (3) < Kihnu, 1934; ERA II 40, 175 < Tallinn < Reigi, 1927; ERA II 40, 449 (7) < Tallinn < Kuusalu, 1930;

— kolistab, klobistab, kobistab, toksib, tekitab müra laevas: ERA I 3, 302 (6a) < Pühalepa, 1930; ERA I 3, 302 (6c) < Pühalepa, 1930; ERA I 3, 302 (6b) < Pühalepa, 1930; E 74522/30 (5) < Jämaja, 1931; E 81766/8 (1) < Jämaja, 1932; E 32527 (13) < Jämaja, 1897; ERA I 3, 163 (4) < Kuressaare, 1930; ERA II 79, 441/3 (3) < Kihnu, 1934; ERA II 1, 620 (8) < Reigi, 1928; ERA II 21, 617 (1) < Hääde-

- meeste, 1930; ERA II 40, 175 < Tallinn < Reigi, 1927; RKM II 4, 523/5 (4) < Püha, 1946; (hoonehaldjas) RKM II 37, 301 (1) < Tartu, 1948; EKRK I 27, 360 (2) < Anseküla, 1960; ERA II 254, 461/2 (6) < Reigi, 1939; ERA II 189, 83/4 (65) < Emmaste, 1938; ERA II 16, 342 (4) < Kihnu, 1929; ERA II 21, 611/5 (1) < Häädemeeste, 1930; ERA II 40, 449 (7) < Tallinn < Kuusalu, 1930; RKM II 1, 504 (5) < Kihnu, 1948; E 8° VI, 34 (144) < Kihelkonna, 1929–1931;
- tööhäälid paadi ümber: RKM II 37, 224/7 (23a) < Häädemeeste, 1950;
- viskab või loobib asju: ERA II 79, 441/3 (3) < Kihnu, 1934; ERA II 40, 450 (9) < Kuusalu, 1930; ERA II 130, 594 (10) < Pöide, 1937;
- köied ja plokid vinguvad öös: ERA II 114, 365/6 (16) < Kuusalu, 1935;
- nagu haamriga taotakse kütteruumis: RKM II 4, 523/5 (4) < Püha, 1946;
- loksis, kõlksutas, justkui haamriga löi, parandas masina võlli: ERA II 21, 611/5 (1) < Häädemeeste, 1930;
- laevaankru ketta ragistab, nõnda, et laev mürab: E 4548/9 (7) < Tõstamaa, 1893; RKM II 75, 164/5 (1) < Mustjala, 1958; ERA II 161, 382/3 (25) < Kuusalu, 1937;
- viskab ankru sisse: RKM II 75, 164/5 (1) < Mustjala, 1958;
- pumpab: ERA II 40, 164 < Reigi, 1927; ERA II 40, 463/6 < Reigi, 1930;
- viskas labidaga süsi ahju: E 84033/4 (207) < Mustjala, 1933;
- laadungi ühele küljele viskamise hääl: Ariste 7, 6 (18) < Kihnu, 1933 = RKM II 10, 166 (18) < Kihnu, 1933;
- kostab veesolin: RKM II 353, 70/3 (1) < Jämaja, 1980/1981;
- vette hüppamise hääl: ERA II 40, 442/3 < Tartu I < Varbla, 1930;
- kuuleb oma nime hüüdmist: ERA II 40, 442/3 < Tartu I < Varbla, 1930;
- veikese kella hääl laeva kõrval vee sees: E 4548/9 (7) < Tõstamaa, 1893;
- koti kukkumise kohin: ERA II 217, 412 (58) < Haljala, 1939; EKRK I 27, 360 (2) < Anseküla, 1960;
- kolm laksu nagu püssipaugud: RKM II 2, 311/3 (2) < Kihelkonna, 1946;
- karjub laeval: E 74522/30 (5) < Jämaja, 1931; EKRK I 5, 72 < Kõpu, 1954;
- kriuksub: ERA II 254, 389 (3) < Reigi, 1939;
- kiunub: EKRK I 27, 362 (6) < Anseküla, 1960;
- rögisev hääl, nagu inimese tagant kurgust: E 74522/30 (5) < Jämaja, 1931;
- oigab: RKM II 3, 445 (5) < Püha, 1947;
- vingub: ERA II 188, 415 (70) < Emmaste, 1938;
- nutab, sest tulevik on tundmatu, kui laev hukkub: ERA II 192, 126 (50) < Kuusalu, 1938; ERA II 16, 352 (18) < Kihnu, 1929; RKM II 1, 504 (5) < Kihnu, 1948;

- pobiseb: ERA II 40, 358/9 < Reigi, 1928;
- naerab koledasti: E 84031 (198) < Mustjala, 1933;
- mehed laulavad: RKM II 2, 311/3 (2) < Kihelkonna, 1946;
- suur hädakisa, karjunud nagu kass, praami hukkumisel: E 74516/7 (2) < Jämaja, 1931;
- linnu hääl karjub ning hädaldab: E, StK 39, 182/92 (16) < Kihelkonna khk (1926);
- lind laulis imeliku selge häälega masti otsas: ERA I 3, 376 (17) < Pühalepa, 1930;
- nagu linnu laul: ERA II 171, 566/7 (1) < Pühalepa, 1938;
- triitsutab, nagu hall lind: ERA II 189, 340 (35) < Pühalepa, 1938.

3 C. TAKTIILSED KOGEMUSED

Taktiilseid kogemusi on uskumusjuttude hulgas harilikult kõige vähem ja seetõttu on loogiline, et sama kehtib kotermanni-tekstide kohta. Eeskätt seostuvad taktiilsed kogemused jututüübiga, kus kotermann käsib kurssi muuta ja allumatuse korral annab kõrvakiilu.

- lööb tukkujat vastu kõrvu ja hüüab: E 32524/5 (11) < Jämaja, 1897; E 36541/2 (3) < Jämaja, 1898; RKM II 1, 408 (6) < Kihnu, 1948; E 84035 (210) < Mustjala, 1933;
- lööb, et muudetakse kurssi: ERA II 1, 674 (6) < Reigi, 1928;

4. SUHTLEMINE: MONOLOOGID, DIALOOGID

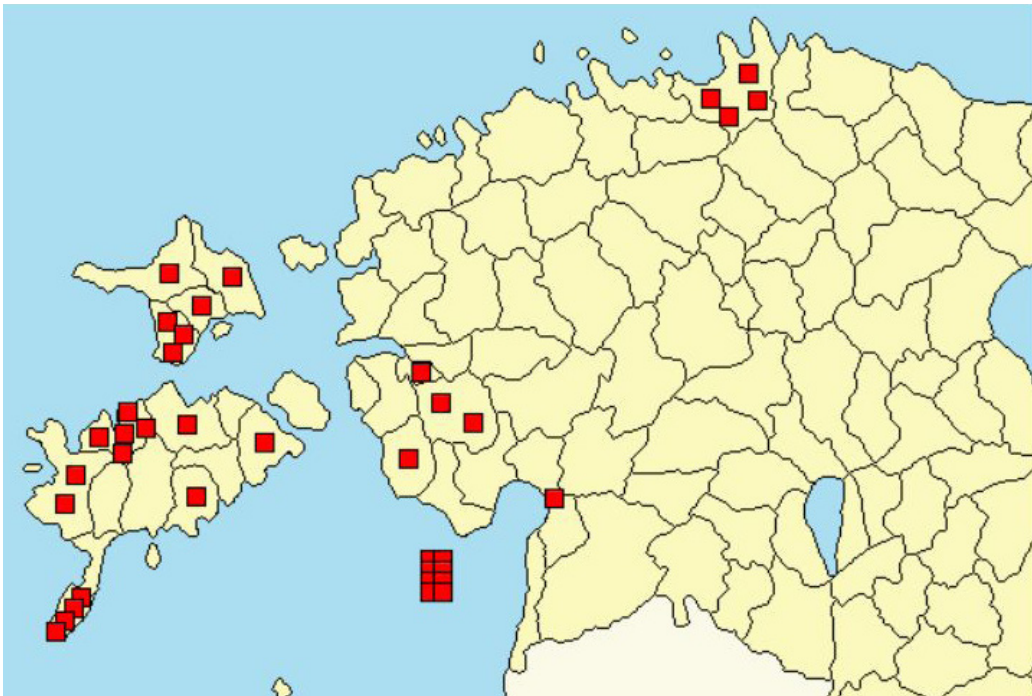
Kotermanni üleskirjutuste seas on suhtlusepisoodide ja otsest kõnet rohkem kui muistendites tavaliselt (370 tekstis leidub üle 110 lausungi) ning neid leidub tekstide alguses ja lõpus, rääkimata keskpaigast. Jutus leiduvad lausungid saab jagada initsiaalseteks, mediaalseteks ja finaalsseteks vormeliteks ja lausungiteks. Usundiliste juttude puhul olulised dialoogid ja vormelid, mis lühemas tekstis fokusseerivad (sarnaselt lühikestele naljadele ja anekdootidele), muudavad jutustuse käigu täiesti teiseks: nad lisavad pinget, annavad edasi sõnumeid. Kotermanni lugudele on iseloomulik seos teise vana liigi – mõistatustega: laevahaldjas esitab küsimusi ja vastusest sõltub edasine areng katastroofi või soodsa lahenduse suunas. See lähen-dab neid mõistatustele ja saatuse loosimisega seotud aktsioonidele. Enamasti on uskumusolendi sõnum lühike: lause pikkune või mõnesõnaline. Pikemad monoloo-gid on uskumusjuttudes haruldased, kuid osa kirjasaatjaid on vormistanud ka pikki kõnevoorusid, tõenäoliselt kirjaliku diskursuse eeskujul ja trükikirjanduse mõjul.

Üleloomulike vaimude omavahelisi dialooge kuuleb inimene juhuslikult pealt. Selle käigus saadakse teadmisi laeva olukorrast, kõne sisu on prohvetlik ja sõnumit kontrollides on võimalik targasti toimides vältida õnnetust. Avastatud mädanenud mast või harvemini leke laevas tehakse korda ning kokkuvõttes päästavad parandustööd laeva ja laevnikud. Mõnes variandis viivitatakse hoolimatusest mast lange mise või laeva karile jooksmiseni.

Jututüüpidel “Kotermann hoiab masti” ja “Kahe kotermanni vestlus” on analoogiad ka rootsi folklooris: Klintberg H 71 “Kotermann hoiab masti” ja H 72 “Vestlus kahe kotermanni vahel”).

“Kotermann hoiab masti” arhiivisisaldus:

E 51387 < Kuusalu, 1921; ERA II 110, 96 (8) < Kuusalu, 1935; ERA II 111, 473 (43) < Kuusalu, 1935; ERA II 192, 217/8 (26) < Kuusalu, 1938; (kumb varem+mast) ERA II 229, 630/2 (4) < Emmaste, 1939; EKRR I 86, 524 (3) < Emmaste, 1987; RKM II 339, 427 (15) < Emmaste, 1979; RKM II 299, 91/4 < Kirbla < Lihula, 1973; ERA II 188, 363/4 (6) < Käina, 1938; ERA II 40, 424 < Pühalepa, 1928; ERA II 40, 173 < Tallinn < Reigi, 1927; ERA II 40, 442/3 < Tartu, 1 < Varbla, 1930; E 32525/7 (12) < Jämaja, 1897; E 69462 (4) < Jämaja, 1930; E 76555/6 (6) < Jämaja, 1931; ERA II 275, 485/6 (56) < Jämaja, 1940; ERA II 276, 226/7 (49) < Karja, 1939; RKM II 2, 311 (1) < Kihelkonna, 1946; RKM II 148, 227 (17) < Kihelkonna, 1962; ERA II 130, 183 (26) < Muhu, 1937; ERA II 191, 120 (31) < Muhu, 1938; E 84035 (210) < Mustjala, 1933; E 84033 (205) < Mustjala, 1933; ERA II 8, 3

Kaart 8. Kotermann hoiab masti. Mare Kõiva 2022.

85/7 < Mustjala, 1928; ERA II 158, 447/8 (24) < Mustjala, 1937; KKI 10, 139/40 (7) < Mustjala, 1949; ERA II 40, 74/5 (10) < Pöide, 1925; ERA II 8, 641/3 < Püha, 1928; E 85997/8 (15) < Kihnu, 1934; ERA II 58, 369 (39) < Kihnu, 1932; ERA II 59, 487/9 (2) < Kihnu, 1933; ERA II 70, 149/51 (8) < Kihnu, 1934; ERA II 70, 189 (4) < Kihnu, 1934; ERA II 79, 441 (2) < Kihnu, 1934; ERA II 83, 589 (3) < Kihnu, 1935; KKI 7, 195 (3) < Kihnu, 1948; E 83180/1 (2) < Pärnu, 1923.

Ka jututüübil "Kahe kotermanni vestlus. Kumb on vanem" leiduvad paralleelid Rootsisis (vt Klintberg H 73), Soomes toimub laevahaldjate võitlus kiilupuul enne laeva ehitamist (Jauhiainen G 1011), kuid selline tüüp pole meil tuntud.

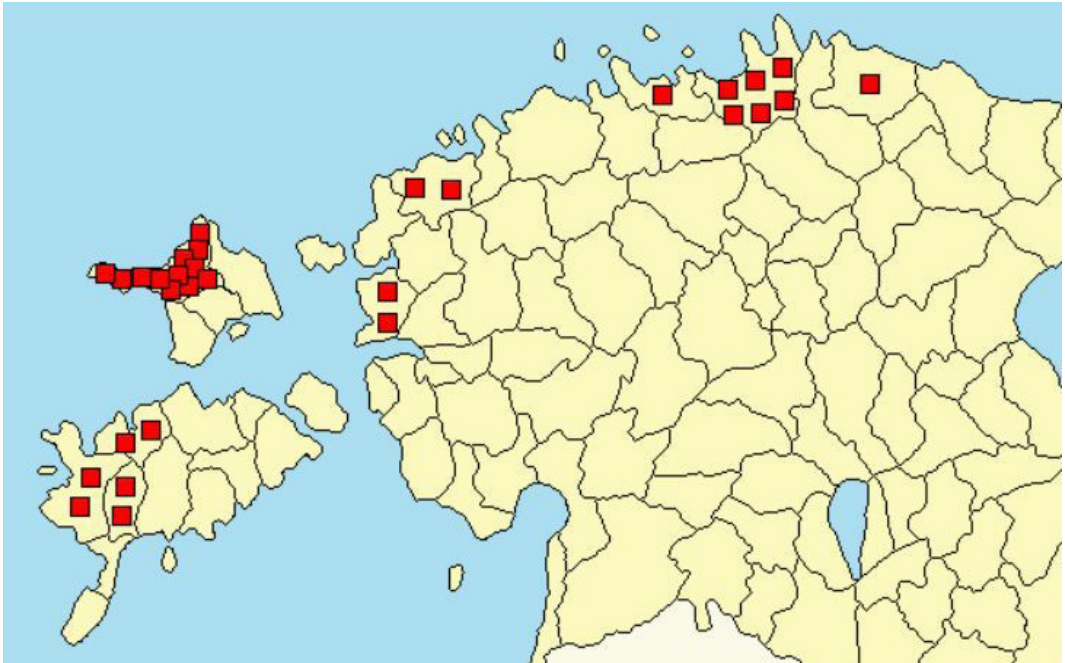
Eestis vaidlevad kotermannid, kumb oli esimene laevaasukas ja kellel on suuremad õigused. Tüli kutsutakse lahendama kapten, kes lähtub otsustades puhtast pragmaatikast – kelle lahkumine põhjustab laevale kõige vähem kahju. Kaotaja lahkubki koos mastiga. Jututüübil on võrdlemisi lai levikuala Põhja-Eestis Kuusalust ja Haljalast sisemaa suunas, läänesaartelt Lääne-Eestini. Sellesama kotermannide tüli puhul on otsest kõnet kolme lause jagu.

Kapten küsind: "Kumb teistest enne oli?" Teine ütlen: "Ma tuli siis, kui looskiil pandi." Teine ütlen: "Ma tuli siis, kui võormast pandi." Kapten andis sellele õiguse, kes siis tuli, kui looskiil pandi. Teine läind tükki mastiga minema (ERA II 1, 673/4 (5) < Reigi – P. Ariste).

Arhiivitektside loetelu tüübi "Kumb on vanem" jaoks:

E 6492 < Haljala, 1894; ERA I 5, 25 (35) < Kuusalu, 1935; ERA II 40, 448/9 (6) < Tallinn < Kuusalu, 1930; ERA II 110, 28 (42) < Kuusalu, 1935; ERA II 111, 351/2 (45) < Kuusalu, 1935; ERA II 114, 547/8 (55) < ?; ERA I 5, 25 (35) < Kuusalu, 1935; ERA II 114, 547/8 (55) < Kuusalu, 1935; ERA II 18, 263/4 (2) < Jõelähtme, 1929; AES, MT 146, 36/7 < Risti, 1935; ERA II 1, 601 (1) < Reigi, 1928; ERA II 1, 648 (1) < Reigi, 1928; ERA II 1, 673 (5) < Reigi, 1928; ERA II 40, 475/6 < Reigi, 1930; ERA II 254, 390 (4) < Reigi, 1939; ERA II 254, 496/7 (20) < Reigi, 1939; ERA II 55, 134/6 (12) < Ridala, 1932; RKM II 2, 313 (3) < Kihelkonna, 1946; ERA II 304, 464/5 (12) < Kärla, 1941; RKM II 75, 166/7 (2) < Mustjala, 1958; AES, MT 146, 36/7 < Risti, 1935; ERA II 1, 601 (1) < Reigi, 1928; ERA II 1, 648 (1) < Reigi, 1928; ERA II 1, 673 (5) < Reigi, 1928; ERA II 40, 475/6 < Reigi, 1930; ERA II 254, 390 (4) < Reigi, 1939; ERA II 254, 496/7 (20) < Reigi, 1939; ERA II 55, 134/6 (12) < Ridala, 1932; RKM II 2, 313 (3) < Kihelkonna, 1946; ERA II 304, 464/5 (12) < Kärla, 1941; RKM II 75, 166/7 (2) < Mustjala, 1958.

Sarnase ülesehitusega on ka jututüüp "Kotermann küsib", milles dialoog toimub otseselt inimese ja vaimu vahel. Kaptenilt küsitakse nõu edasise tegevuse osas. Kui mees ei saa aru küsimuse sümbolsest sõnumist, siis ta annab kolmanda küsimise järel loa teha, mida hääli soovib; kui küsimuse mõte on teadvustatud, siis õnnestub halvimat vältida. Näiteks järgnevas loos, kus laev on tormiga merel ja mastist küsi-

Kaart 9. Kumb on vanem. Kaart Mare Kõiva 2022.

takse kolm korda lahtilaskmise kohta. Kapten soovib kolmanda pärimise peale lahti lasta, mille peale mast lendab merre (ERA II 40, 443 < Tartu < Varbla, 1930).

Esitatud küsimused on: a) Nimi või ema (nime kõrvale jätmisel laev upub, ema tähistab emapuud / kiilu – laev on parandatav); b) süüstan või pomman (laseb masti maha kukkuda), c) kas viskan? – visatakse pool surnud hobuse pead, lubaduse peale tegutseda keritakse noot kerasse ja uuesti korda; d) kas meestega või meesteteta? – valikust sõltub meremeeste elu. Jututüübil on seoseid nt aardepärimusega, kus haldjas küsib samuti, kas ta viskab (raha). Võrreldes eelmiste jututüüpidega on tekstede vähem.

Arhiiviloend tüübi “Kotermann esitab küsib”:

— **a) nimi või ema:** ERA II 18, 263/4 (2) < Jõelähtme, 1929; ERA II 222, 671 (7) < Jõelähtme, 1939; ERA II 222, 673 (10) < Jõelähtme, 1939; ERA II 222, 675 (12) < Jõelähtme, 1939; ERA I 5, 104 (3) < Kuusalu, 1935;

— **b) süüstan või pomman:** ERA II 161, 279 (15) < Kuusalu, 1937; ERA II 58, 467/9 (136) < Kihnu, 1932; ei või jah: ERA II 235, 222/3 (42) < Kihnu, 1939;

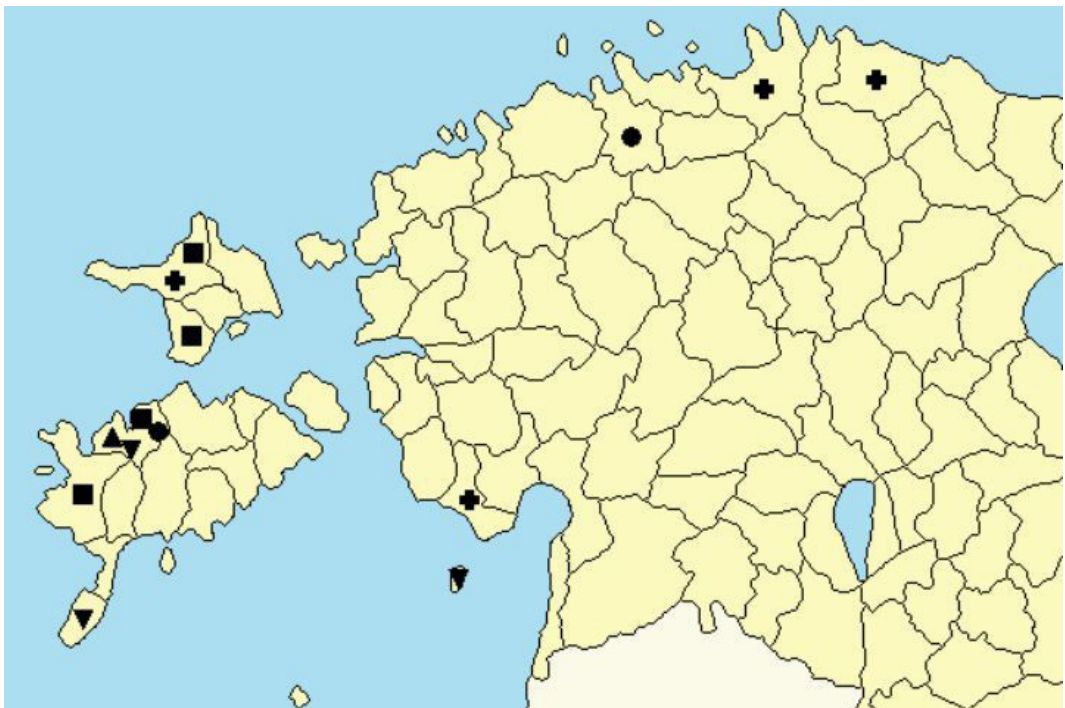
— **c) kas viskan:** ERA I 5, 29 (44) < Kuusalu, 1935;

— **d) meestega või meesteteta:** ERA II 217, 411/2 (57) < Haljala, 1939.

Neljandas tüübis “Kotermann käsib kurssi muuta” sunnib kotermann tüürimeest/kaptenit erinevate meetoditega kurssi muutma, millest oleneb enamikus tekstides otseselt meremeeste elu. Jututüübil on mitmeid allvariante, näiteks kotermann võib aidata meremeestel pääseda laeva hukkumise ajal, kuid ta võib nad juhatada hukkuva laevani, kust päästetakse meremehi või kapten, kuid ta võib ka ise muuta kurssi (tagajärjed jutus esile ei tule) ja ühe alternatiivina abistab meremehi keerukas olukorras ja käsib purjed maha võtta, mis taas päästab laeva ja meremehed.

Arhiivitekstid jagunevad järgmiselt:

— **a) Käsib kurssi muuta – meremehed pääsevad:** ERA II 8, 447/51 < Mustjala, 1928; ERA II 188, 476 (108) < Emmaste, 1938; ERA II 254, 497/8 (21) < Reigi, 1939; ERA II 164, 380/2 (2) < Kihelkonna, 1937; ERA II 40, 171 < Reigi, 1927;

Kaart 10. Kotermann käsib kurssi muuta. Kaart Mare Kõiva 2022.

1. ■ Käsib kurssi muuta – meremehed pääsevad
2. ● Käsib kurssi muuta, juhib hukkuva laevani
3. ✚ Kotermann muudab ise kurssi
4. ▲ Kotermann käsib purjed maha võtta
5. ▼ Kotermann käsib laevalt lahkuda

- **b) käsib kurssi muuta, juhib hukkuva laevani:** E 6490 < Haljala, 1894; ERA I 5, 12 (6) < Kuusalu, 1935; ERA II 40, 448 (5) < Tallinn < Kuusalu, 1930; ERA II 1, 708/9 (56) < Reigi, 1928; RKM II 176, 446 (9) < Tõstamaa, 1964;
- **c) muudab ise kurssi:** E, StK 43, 210/2 (38) < Jämaja, 1927; E 84033 (206) < Mustjala, 1933.
- **d) käsib purjed maha võtta:** ERA II 83, 511 (15) < Tartu, 1935.
- Sellele jututüübile on lähedased tekstid, milles kotermann käsib laevalt lahkuda, säästes teda kuulda võtnud meremehi. Tekstid jagunevad:
- **e) Käsib laevalt lahkuda – käsu täitja pääseb:** E, StK 43, 210/2 (38) < Jämaja, 1927; mees lahkub, teised hukuvad ERA II 59, 497/9 (2) < Kihnu, 1933;
- **f) käsib laeva kurssi muuta, keeldumise peale lahkub ise:** E 84032 (204) < Mustjala, 1933.

5. KOHA- ja AJAMARKERID

Kotermanni-tekstides toimub tegevus tavaliselt laeva pardal, tekil, ka masti ja tüüri ümbruses, harvem laeva trümmides, katlaruumis, köögis, kajutites. Juttudest väljanopitud sõidumarsruudid osutavad laiale meresõitude alale, mis haaras Eesti rannikualasid, Riia, Botnia ja Soome lahte, Taani väina, Läänemerd ja Põhjamerd, Inglismaa ja Šotimaa rannikuid, Atlandi ookeani ning ulatus Hispaania-Itaalia rannikule ning Austraaliasse. Loetelu ei ole ammendav, sest kohanimega määratlemata paigad on jäetud loetelust välja. Juttudes esinevad väiksemate veeteede kõrval suuremad, meile oluliste saarte nagu Vormsi, Saaremaa, Gotland, Åland, samuti nimetatakse mõnda suuremat jõge nagu Daugava, Pärnu, Severnaja Dvina.

Õnnetuse enne võidakse saada meresõidu alguses ja see läheb täide meresõidu keskel või lõpus, enne sadamasse jõudmist, sellisel juhul on teekonna kulgemisest rohkem teavet.

Oluline on märkida, et vaid üksikutel juhtudel esineb sama kohanimi paaris juttus – valdav enamik on siiski ainukordselt esindatud.

Ajamääratlused enamasti puuduvad, kuid sagedasti ilmneb kontekstist õhtune või öine aeg, surmaennustajast kotermanni võis näha ka päeval: kas õnnetus- ja kohtumispäeval või kolm päeva enne juhtumit.

Kotermanni kohtamist ja järgnenud õnnetust on tihti seostatud retrospektiivselt. Kohtumine võis korduda mitmel järjestikusel päeval (nt kolmel päeval), kuid kohtumise ja fataalse sündmuse vahele võis jääda kuni mitme kuu pikkune intervall.

Harva on ajamääratlused täpsed, nt kesköö ajal (“Arvates kesköö ajal kuulen ma korruga miski kolinat all laevas,” E 81766/8 (1) < Jämaja, 1932), aeg võib olla täpsustatud kella abil (“Vaatasime kellud ning see oli just kaksteist“, RKM II 4, 523/5

(4) < Püha, 1946; “Kell puudus kümme minutit ühest öösel, siis laev jooksis grundi. See oli Rootsi rannas Bornholmi lähedal”, ERA I 3, 376 (17) < Pühalepa, 1930).

Üldarvamuse kohaselt viibib koterman pardal kuni aluse uppumiseni. Kui aga laeva vaim laevast lahkus, siis hukkus see kolme päeva pärast. (E 84030 (197) < Mustjala, 1933)

Tormiperioodid ja teatud kindlad kohad olid tuntud kui ohuajad ja ohutsoonid. Paarist loost ilmneb, et samuti kehtisid piiravad normid pühade kohta. Jõulud, aastavahetus, ka mardipäev olid laevatöö tegemiseks problemaatilised, sest valitseti töökeelud ja nende rikkumist välditi (vähemalt usundiliste juttude maailmas). Järgnevas näitetekstis leidub nii tõsine varasem hoiatus (kellegi võrku sattus praetud kala) kui keelu rikkumine, millele järgneb kohe ka laeva hukkumine.

Muidu ei mindud mardiõhtul merele, sest üks saan küpsend räime võrku, et see on nõidus. Pärast seda pole mindud mardiõhtu merele. Seekord aga oli laev merel ning laeval “vana” öelnud, et öösel olnud kiunumine laeva ees, nüüd saame hukka. Ja läinud ka kõik jäädavalt. (EKRK I 27, 362 (6) < Anseküla, 1960)

Levinud kohamäärused olid:

- Aberdeenis: ERA II 158, 87/8 (12) < Anseküla, 1937;
- Ameerikast tulles: ERA II 158, 87/8 (12) < Anseküla, 1937;
- Antwerpen: ERA II 229, 630/2 (4) < Emmaste, 1939;
- Arhangeliskis, Severnaja Dvina jõel: RKM II 353, 70/3 (1) < Jämaja, 1980–1981;
- Austraalia sadamas: Ariste 7, 6 (18) < Kihnu, 1933 =RKM II 10, 166 (18) < Kihnu, 1933;
- Biskaja lahes Hispaanias: ERA II 1, 601/2 (2) < Reigi, 1928;
- Bornholmi lähedal: ERA I 3, 376 (17) < Pühalepa, 1930;
- Botnia lahe põhjaosas: ERA I 6, 782 (1) < Haljala, 1940;
- Gotlandi saare kohal: E 81000/2 (1) < Jämaja, 1932;
- Inglismaal Grensmuutis: ERA II 79, 441 (2) < Kihnu, 1934;
- Itaaliast Hispaaniast saadik: E 36762 (3) < Pärnu, 1898;
- Jaagarahu: ERA II 8, 447/51 < Mustjala, 1928;
- Kihelkonna all kivid: E, StK 39, 33/4 (26) < Kihelkonna, 1926;
- Kopenhaageni teel: ERA II 189, 340 (35) < Pühalepa, 1938;
- Kronstadt: ERA II 254, 464 (8) < Reigi, 1939;
- Kugalepa rand Saaremaal: ERA II 55, 258 (4) < Ridala, 1932;
- Kuramaa all: E 81768/9 (2) < Jämaja, 1932;

- Leedsist San Francisco: ERA II 275, 485/6 (56) < Jämaja, 1940;
- Liibau (Liepaja) lähedal: ERA II 164, 301/2 (4) < Kihelkonna, 1937;
- Luidja Hiiumaal: ERA II 40, 358/9 < Reigi, 1928; ERA II 40, 164 < Reigi, 1927;
- Åland, Ooglandist mööda: ERA II 254, 462/4 (7) < Reigi, 1939;
- Panga panga juures: RKM II 75, 167 (3) < Mustjala, 1958;
- Peterburis: ERA II 192, 160/1 (18) < Kuusalu, 1938;
- Põhjameres, enne Toore panku: RKM, Mgn. II 2703 b < Jämaja, 1975;
- Pärnu jõel: E 83180/1 (2) < Pärnu, 1923;
- Ranna talu alal Muratsi küla lähedal asuvas meres: RKM II 5, 555/6 (35) < Kaarma, 1947;
- Daugava (Riia jões): RKM II 428, 164 (8) < Pöide, 1988;
- Riia lahes: ERA II 59, 497/9 (2) < Kihnu, 1933; KKI 10, 139/40 (7) < Mustjala, 1949; Ariste 7, 28 (18) < Kihnu, 1933 RKM II 10, 188 (18) < Kihnu, 1933;
- Riia sadamas: EKRRK I 86, 524 (3) < Emmaste, 1987;
- Soome lahes, Hollandi saare kohal: E 81766/8 (1a) < Jämaja, 1932;
- Soomes kalju otsa: ERA II 161, 280/1 (17) < Kuusalu, 1937; ERA II 187, 331 (14) < Karja, 1938;
- Suuremõisa sadamas: ERA II 40, 359/60 < Reigi, 1928;
- Swansea linnast (Inglismaal) Prantsusmaale: ERA II 40, 165 < Tallinn, 1927;
- Taani väinad: ERA II 79, 439/41 (1) < Kihnu, 1934;
- Tallinna kai ääres: RKM II 454, 113 (1) < Kose, 1992;
- Tallinna läheduses: RKM II 4, 525/6 (6) < Püha, 1946;
- Veemilgravi sadam Daugava ääres: RKM II 447, 127/9 (1) < Torma, 1991;
- Viiburi: ERA II 188, 363 (5) < Käina, 1938;
- Vormsi: ERA II 1, 551 (9) < Pühalepa, 1928.

6. EMOTSIOONID

Pöördume uuesti emotsioonide teema juurde, mida vetehaldja mõnes kategoorias leidub mitmekesiselt, samas kui näiteks kotermanni-tekstides on esindatud mitmed stiililised võimalused teksti tundeskaala esitlemiseks, kuid on napilt viiteid kummastavate juhtumite tekitatud emotsioonidele. Kolmesaja seitsmekümnest tekstist vaid kuuskümmend kaheksa mainib emotsioone. Tõsi, tundetoone saab anda edasi teistegi stiilivahenditega kui otsese nimetamisega, mida esitaja ja üleskirjutaja on mitmel juhul osavalt kasutanud. Paljud kirjeldatud juhtumid on olemuselt jõulised

ja hirmuäratavad alates mastist alla kukkuvast inimesest, üle parda hüppavast kaptenist, masti langemisest jpm. Põhiemotsioonidest leidub erinevates tugevusastmetes hirm-kartus, kurbus, üllatus (imestus), ka naermine ja mõnel korral laulmine kui hingeseisundi väljendus. Ohtu või ohu tajumist iseloomustab hirm, mis põhjustab füsioloogilisi muutusi kehas ning võib esile kutsuda käitumisreaktsioone alates agressiivsusest kuni ohu eest põgenemiseni. Valdav enamus tekstis otsesõnu nimetatud emotsioone jääb hirmu ja kartuse lähedusse. Vaatleme järgnevalt lähemalt emotsioone juttudes ja mis neid esile kutsub.

Imestamine (3 teksti)

Kotermanni tekstidest ühes äratav vahipostil seisjates imestust, et linna läinud kaptenid on tagasi laevas ja arutavad laeva põhja kehva seisukorra üle – olukorra kontrollimisel osutuvad teated tõepärasteks ja algavad parandustööd (E 51387 < Kuusalu, 1921). Teises tekstis paneb kotermanni tekitatud müra mehed imestades kuulutama (E 84033/4 (207) < Mustjala, 1933), kolmandas paneb imestama jutt laevavaimust (E 84035 (211) < Mustjala, 1933).

Kartus/kartmine (14 teksti)

Tekstides on esindatud tähendusvarjundid kerge hirm; mure millegi halva või ebasoovitava ees; tundlikkus ja vastuvõtlikkus millegi suhtes (ESS), kartust kasutatakse ettekäändena, isegi viisakusväljendina. Puudub foobiaks arenenud haiguslik kartus ja ärevustunne, mis tekib kindla nähtuse või elusolendi ees ja mida tajutakse tegelikust ohtlikumana (Vikipeedia). Enamik väljendeid esindab liikumist skaalal “kardan – peab kartma – ei karda – uurin probleemi põhjust“. Üldiselt kardetakse narratiivides pigem kotermanni nägemisele järgnevat sündmust, enda või laeva hukkamist, samuti arvatakse, et kotermanni peabki kartma, kuid osa vaatlusi viib otsuseni, et kotermanni kartmiseks ei ole põhjust.

Huvitavad on meelelisi kogemusi väljendavad “kartus oli sees“ ja vanal uskumuspõhjal rajanev “laste veri on nõrk“, mis osutab uskumuslikule tähelepanekule, et erinevas vanuses ja soost isikud on emotsionaalselt ja hingejõult erineva tugevusega – naised ja lapsed on nõrgemad (Paulson 1958). Juhtunust ei soovita rääkida ebameeldiva olukorra vältimiseks, sest kogeja “kartnd, et teised naervad ta välja“ (vrd EKSS 2009 esitatud loendiga) Tuuakse esile ka levinud ettekääne vestluse tõrjumiseks: “ei raatsivat aja kaotust kartes vestelda“, mis kaude osutab väärtusskaalale, kus jutuvestmine on tühi aja raiskamine.

Kotermann on saartel kasutusel olnud ka lastehirmutisena.

— Kardetakse enda või laeva hukkamist: KKI 10, 212 (13) < Kihelkonna, 1949; E 81766/8 (1) < Jämaja, 1932; RKM II 358, 544/5 (1) < Emmaste 1981; E 8 VI, 34 (144) < Kihelkonna, 1929);

- kohtumise õhkkonna ja olukorra iseloomustamiseks: “kartus olli sees“: ERA I 21, 619 (2) < Häädemeeste, 1930; kartus saabus hiljem, pärast juhtunut: E, StK 39, 33/4 (26) < Kihelkonna, 1926;
- tuuakse esile, et kotermanniga seotud nähtusi peab kartma: RKM II 358, 544/5 (1) < Emmaste, 1982,
- kotermanniga hirmutati lapsi, kes hakkasid kartma, sest veri oli nõrk: ERA II 158, 129 (24) < Anseküla, 1937;
- ei osata karta, vaid uuritakse kolina põhjuseid: RKM II 4, 523/5 (4) < Püha, 1946; E, StK 43, 210/2 (38) < Jämaja;
- leitakse et “ei ole põhjust karta“: E 8 VI, 70 (302) < Saaremaa, 1929; E, StK 39, 182/92 (16) < Kihelkonna, 1926;
- kardab naermist: ERA II 40, 164 < Reigi, 1927;
- ei raatsi aja kaotust kartes vestelda: ERA II 40, 453/4 < Tallinn, 1930.

Hirm (21 teksti)

Hirm on intensiivne ebameeldiv emotsioon vastuseks ohu tajumisele või äratundmisele. Hirmuga püütakse juttudes hakkama saada, tegutsetakse sellele vaatamata, kuid iseloomulik on, et hirm tekitab füsioloogilise seisundi, millele võib järgneda käitumisreaktsioon, nagu ohu eest põgenemine. Hirm võib tekkida vastusena olevikus esinevale olukorrale, kuid samuti tulevase ohu tajumisel. Kotermanni lugudes on hirmu üheks põhjustajaks kindlasti tavatus ja uudsus (uued helid, olendid, kogemused), mis mõjutab olukorra tõlgendamist kasvava ohuna oma keskkonnale, kuid samuti varasemad juttude kaudu tundma õpitud ohud. Kuna hirm on osa tunnetus- ja õppimisprotsessist, on sellega seotud ka mitmed laevandustraditsioonid, näiteks Neptuni või kotermanni etendamine ning noorte meremeeste ja laste hirmutamise kotermanniga. Irratsionaalset hirmu ehk foobiat kohtab ühes tekstis, milles meremees sooritab hirmust enesetapu. Reas epiteetides iseloomustatakse kuulnud helisid hirmsatena – mürarikaste ja koledatena.

- Hirm kotermanni nägemisest või tegevusest, mille kirjanik J. Oengo üldistab: “sellepärast ei tunta hirmu mitte niipalju putermanist, kui sündmustest, mis järgnevad tingimata tema ilmumisele“: ERA I 6, 783 (2) < Haljala, 1940; ERA II 40, 468/71 < Tallinn < Emmaste, 1930; E, StK 39, 182/92 (16) < Kihelkonna, 1926; ERA II 221, 605/6 (11) < Kuusalu, 1939; ERA II 110, 96 (8) < Kuusalu, 1935;
- ikka tsipa hirmu kah, aga kõik täitnud oma kohust: ERA II 40, 442/3 < Tartu < Varbla, 1930;
- hirm paneb tegutsema: Viskasin hirmuga labida ahju ja tormasin esimese meistri juurde: ERA II 40, 165 < Tallinna l, 1927;

- poisil tuli kange hirm ja ta ronis kaldale: ERA II 221, 605/6 (11) < Kuusalu, 1939;
- on hirmus hävitanud raamatu: ERA II 40, 452 < Haapsalu < Noarootsi, 1930;
- foobia: venelane kuulnud laevas kolinat, laskis hirmu pärast enese maha: ERA II 1, 602/3 (3) < Reigi, 1928;

Hirmutamine:

- Neptuni-kotermanni etendamine, noorte või laste hirmutamine: FAM 36 (64) < Kihelkonna, 1993; RKM II 463, 153 (20) < Viru-Nigula, 1994;
- hirmutatakse lapsi, et kotermann viib ära: ERA II 158, 65 (18) < Anseküla, 1937; ERA II 158, 129 (24) < Anseküla, 1937; ERA II 158, 192 (104) < Jämaja, 1937;

Hirmus epiteedina:

- hirmus mürin, ka maru: ERA II 40, 175 < Tallinna I < Reigi, 1927;
- hirmus terav mürin: ERA II 8, 447/51 < Mustjala, 1928;
- hirmsaste laevaankru ketta ragistab: E 4548/9 (7) < Tõstamaa, 1893;
- hirmus ragin ning mastid lendanud üle poordi: ERA II 110, 96 (8) < Kuusalu, 1935.

Kurbus (2 teksti)

Kurvastatakse saatuse pärast (EKRK I 86, 524 (3) < Emmaste, 1987) või nenditakse, et olukord on kehv ja mees "nenna kurb" (ERA II 33, 197/200 (1) < Pühalepa, 1931).

Nutt (7 teksti)

Nutmine on seotud hirmu ja murega, samas on nutja usundilistes juttudes laevahaldjas (üks teade puudutab majahaldjat) või ühes teates inimene, kuid siin trööstib nutvat inimest üleloomulik olend. Haldja nutu põhjuseks on mure edasise saatuse pärast elupaiga hävimise järel. Nutja ei pruugi alati olla nähtav, kuid nii ehituse juures kui laevas on nutuhääl õnnetuse enne. Ühes variandis on juttu merelt saadetud poolnutustest murekirjadest kui kohanematuse tunnusest ja hirmust laevaelu ees.

- Laevavaim/haljas lahkub nuttes enne õnnetust: ERA II 16, 344/5 (7) < Kihnu, 1929; ERA II 192, 126 (50) < Kuusalu, 1938; majavaim lahkub nuttes majast: ERA II 8, 643/5 < Püha, 1928;
- kuulatakse nutmist ehituse juures: ERA II 16, 352 (18) < Kihnu, 1929 või laevas: RKM II 1, 504 (5) < Kihnu, 1948;
- inimesele soovitatakse haldja poolt: "Mis sa nutad?! Mine koju; küll sene asjaga saab valmes": ERA II 33, 197/200 (1) < Pühalepa, 1931;

— Poolnutused kirjad: Kirjutas siia sõuksed kirjad nägu poolnutulesed: ERA I I 21, 619 (2) < Häädemeeste, 1930.

Naer (5 teksti)

Siinse korpuse kotermanniga seotud tekstides ei väljenda naermine lõbutunnet (vt EKKS 2009, erinevad naeru iseloomustused), vaid esindab haldja naeru ning väljendab pahatahtlikkust või ennustab koos muu käitumisega laevahukku. Ühes tekstis täiendatakse, et haldjas hüppas vette õudselt naerdes (E 84032 (204) < Mustjala, 1933). Teises tekstis tunnistab mees, et naeris kaaslase kotermanni kartuse üle (“Naersin küll esiteks Madist”), kuni ise vastavasse olukorda sattudes arvamust korrigeeritakse. Leidub ka suulise jutustamise olukorrale spetsiifilist naermist, millega muudetakse esitus mitmemõtteliseks ja jääb avatuks võimalus, et naer märgib fiktiivsust.

— Haldjas naerab: Mees keeras teise külje. Siis haldjas hakkas naerma: “Ih, ih, ih, ega pease peale!”: ERA II 111, 353 (47) < Kuusalu, 1935; meeskonna hukkumise enne: ERA II 55, 134/6 (12) < Ridala, 1932; õudselt naerdes hüppas vette: E 84032 (204) < Mustjala, 1933;

— Naerab kotermanni-kartust: ERA II 171, 566/7 (1) < Pühalepa, 1938;

— Esitussituatsiooni iseloomustamine: Kui me Ruhnust tulime [naerab]. Rohkem ei ole näind: EFA I 7, 109 (5) < Valjala, 1995.

7. VÄRVID

Värvivalik tekstides piirdub ennekõike mõne põhivärviga: juttu on valgest, mustast, hallist värvist, lisaks mainitakse punast mõnes ja sinist ühes tekstis, kuid muud värvid nendes uskumusjuttudes ei esine. See tähendab, et kotermanni-lugudes ei esine säravaid nõöpe, edevat värvikat mütsi ega vesti, vaid mereelu igapäevased rõivad. Värvide esinemissagedus tekstides on: hall – 36, must – 17, valge – 13, punane – 7, sinine – 1.

Värvide abil iseloomustatakse: a) kotermanni kui olendit (ja/või tema rõivastust), b) toimumispaiga valgust / ööpäeva osa; c) emotsioone, d) atribuute; e) värvus võib leiduda kohanimes. Värvid teatava määraneni vastandavad tegelasi: naiskotermannid on valged, vaid ühes tekstis halli värvi, samas kui meeskotermannid iseloomustab hall, must, punane, sinine. Kuna kokku leidub jutte ainult üheksa naiskotermanni kohta, siis suuri üldistusi teha ei saa. Järgnevalt iseloomustame esinemisjuhtumeid lähemalt.

Hall (36 teksti)

Hall on selle muistendiliigi dominantne värvus, st hall tähistab kotermanni väliskujusid nagu loom või lind, ka inimest, meeskotermanni (sagedasem iseloomustus on hall mees ja vaid ühes tekstis on selleks vana naine hallides riietes). Meeskotermanni võivad iseloomustada näiteks hall habe, hall pea, hallid riided, vanamehe staatus, kahes tekstis on loetletud kogu kompleks: hall mees hallides riietes, kellel on hall habe.

1. Kotermann halli värvi olendina:

a) Loom:

— a1. halli rotina (1 tekst): ERA II 40, 442/3 < Tartu < Varbla, 1930;

b) Lind:

— b1. hall lind (3 teksti): ERA II 189, 340 (35) < Pühalepa, 1938; ERA II 164, 1 21 (10) < Kihelkonna, 1937; ERA II 189, 340 (35) < Pühalepa, 1938;

c) Inimene:

— c1. halli habemega mees (4 teksti): ERA II 40, 468/71 < Tallinn < Emmaste, 19 30; ERA I 6, 782 (1) < Haljala, 1940; E 84691/2 (14) < Pärnu, 1933; ERA II 59, 497 /9 (2) < Kihnu, 1933;

— c2. halli peaga (1 tekst): ERA II 130, 322 (10) < Muhu, 1937;

— c3. hall mees/mehike (1 tekst): E 84723 (2) < Pärnu, 1933;

— c4. hall mehike, kõveras ja küürakas (7 teksti): RKM II 447, 127/9 (1) < Torma, 1991; RKM II 4, 525/6 (6) < Püha, 1946; ERA II 40, 164 < Reigi, 1927; ERA II 8, 447/51 < Mustjala, 1928; E 84032 (204) < Mustjala, 1933; ERA II 18, 263/4 (2) < Jõ elähtme, 1929; ERA II 33, 197/200 (1) < Pühalepa, 1931;

— c5. hall vanamees (5 teksti): E 85997/8 (16) < Kihnu, 1934; ERA I 6, 782 (1) < Haljala, 1940, E, StK 39, 137/43 (97) < Kihelkonna, 1926; ERA II 40, 175 < Tallinn < Reigi, 1927; E 85996/8 (14-16) < Kihnu, 1934;

— c6. hallid riided (4 teksti): ERA II 130, 322 (9) < Muhu, 1937; ERA II 40, 157 (164) < Pühalepa, 1927; E 81766/8 (1a) < Jämaja, 1932; ERA II 229, 630/2 (4) < Emmaste, 1939;

— c7. hall mees, hallid riided, hall habe (2 teksti): ERA II 40, 358/9 < Reigi, 1928; ERA II 40, 463/6 < Reigi, 1930;

— c8. hallis riietuses vana naine (1 tekst): RKM II 454, 114 (2) < Kose, 1992.

2. Kohanimi:

— Hallikari (1 tekst): ERA II 222, 672/3 (9) < Jõelähtme, 1939.

Must (20 teksti)

Must iseloomustab kotermanni esinemiskujusid linnu, looma (koer, kass) ja inimesena. Must võib olla inimese kogu/kuju, mees ise ja tema atribuudid ning tunnused nagu habe, kaabu, riided; ühes tekstis on tegelaseks must poisike. Musta värvi vahendusel iseloomustatud üleloomulik tegelane pole demonlikum kui tema hall vaste.

1. Elusolend:

— a) lind:

— a1. must lind (2 teksti): E, StK 39, 33/4 (26) < Kihelkonna, 1926; E 84031 (201) < Mustjala, 1933;

— b) Loom:

— b1. must koer (2 teksti): ERA II 1, 708 (55) < Reigi, 1928; E 4548/9 (7) < Tõstamaa, 1893;

— b2. must kass (1 tekst): ERA II 1, 672/3 (4) < Reigi, 1928;

— b3. must koer ja must kass (1 tekst): RKM II 454, 113 (1) < Kose, 1992;

— c) Inimene:

— c1. must (inim)kogu (3 teksti): E 81000/2 (1) < Jämaja, 1932; ERA II 254, 4 61/2 (6) < Reigi, 1939; ERA II 189, 83/4 (65) < Emmaste, 1938;

— c2. must mees (3 teksti): RKM, Mgn. II 2703 (b) < Jämaja, 1975; ERA I I 111, 476 (48) < Kuusalu, 1935; ERA II 164, 295 (19) < Kihelkonna, 1937;

— c3. musta krantshabemega (1 tekst): ERA II 40, 165 < Tallinn, 1927;

— c4. musta kaabuga (1 tekst): E 81766/8 (1a) < Jämaja, 1932;

— c5. mustas rõivas (1 tekst): ERA II 40, 165 < Tallinn, 1927;

— c6. must poisike (1 tekst): E 81768/9 (2) < Jämaja, 1932;

2. Musta värvi atribuut:

— a. Nõiaaraamat, millel on must paber ja valge kiri (1 tekst): ERA II 40, 452 < Haapsalu < Noarootsi, 1930;

Valge (13 teksti)

Kotermanni valge ilmutumiskuju iseloomustab esemeid, nähtusi, loomi, inimesi, kuid märkimisväärselt seostuvad valge värvusega üksnes naised. Neistki üks on käitumise karakteristikute poolest liigitatav painajaks või painaja ja kotermanni sümbioosiks.

Valge valgus iseloomustab toimumiskohta, kuid ka aega. Tuuakse esile nii kunstlik elektrivalgus, kuid ka hommiku- ja kuuvalgus (öösel toimuva tegevuse marker).

Kuuvalgel jõukatsumine kuulub kuradi-muistenditega ühte klastrisse, kuid selline jõukatsumine on tunnuslik ka teistele deemonlikele olenditele. Kuuvalgus annab tugevama jõu sellele, kellele ta peale paistab.

Valgena iseloomustatakse kotermanni kogemusest vapustuse saanud noormehele antud ravimit (ERA II 40, 165 < Tallinn, 1927), märkigem, et noormees oli enne seda labida ahju visanud ja hirmust afektiivses seisundis.

Ainukordses üleskirjutuses on kirjeldatud üleloomuliku elamuse kogeja näo värvust võrdluse “Näost valge kui kasetoht“ vahendusel (ERA II 40, 463/6 < Reigi, 1930).

1. Kotermanni erikujude kirjeldused:

— a) **Ese, nähtus** (1 tekst):

— a1. valge juga: E 84031 (198) < Mustjala, 1933;

— **b) Loom:**

— b1. orava plaani valge luom (1 tekst): ERA II 16, 344/5 (7) < Kihnu, 1929;

— b2. valged hiired: ERA II 40, 442/3 < Tartu I < Varbla, 1930;

— **c) Inimene:**

— c1. naise rõivaste värv: valgeis riideis naisterahvas masinaruumis, astub ahju juurde, teeb selle ukse lahti, vaatab sisse ja siis kohe jälle kaob (1 tekst):

E 74630/2 (3) < Jämaja, 1931;

— c2. valge naisterahvas (1 tekst): ERA I 5, 176 (4) < Kuusalu, 1935;

— c3. naisterahvas valge juustega (1 tekst): ERA II 21, 611/5 (1) < Häädemeeste, 1930;

2. Valgus:

— a) elektrivalgus (1 tekst): ERA II 21, 611/5 (1) < Häädemeeste, 1930;

— b) kuuvalgus (2 teksti): ERA II 158, 87/8 (12) < Anseküla, 1937; ERA I 5, 26 (40) < Kuusalu, 1935;

— b1. jõukatsumine kuuvalgel (1 tekst): KKI 10, 18/20 (12) < Mustjala, 1949;

— c) hommikuvalgus (1 tekst): ERA II 164, 380/2 (2) < Kihelkonna, 1937;

3. Medikamendi värvus: lisas sinna veel mingit valget vedelikku (1 tekst):
ERA II 40, 165 < Tallinn, 1927;

4. Emotsioonid:

— a) näost valge kui kasetoht (1 tekst): ERA II 40, 463/6 < Reigi, 1930.

Punane (7 teksti)

Punase abil iseloomustatakse eset-kotermanni, loomakujulist kotermanni (punane on üks üleloomuliku või deemonliku koera tunnuseid); inimest on kahes üksiküleskirjutuses iseloomustatud kui punaste juuste või punaste riietega isikut.

1. Kotermanni erikujud:

— a) **Ese:**

— a1: suur punane mõrra moodi asi (1 tekst): ERA II 187, 331 (14) < Karja, 1938;

— a2. punane kriips (1 tekst): E 84031 (198) < Mustjala, 1933;

— b) **Loom:**

— b1. punane koer (3 teksti): ERA II 40, 448 (2) < Kuusalu, 1930; ERA II 1, 601/2 (2) < Reigi, 1928; ERA I 3, 113 (6) < Pöide, 1930;

— c) **Inimene:**

— c1. punaste juustega (1 tekst): EKRRK I 5, 82/3 < Kõpu, 1954;

— c2. punaste riietega (1 tekst): Ariste 7, 28 (18) < Kihnu, 1933.

Sinine (1 tekst)

1. Kotermanni erikujud:

— a) **Inimene:**

— a1. kotermanni riietus: sinistes vunki riietes (1 tekst): E 83180/1 (2) < Pärnu, 1923;

8. TÕRJUMINE

Tõrjevormelid tulevad esile harva, sest kaitsehaldjat ära saata pole põhjust. Paaris loos mainitakse tagurpidi meieisapalve lugemist ärevas olukorras korralekutsuva vahendina.

Ühes loos saab meremees tagurpidi palvet lugedes kotermannilt kõrvakiilu ja tänu "aitähina".

9. ÜHISMOTIIVID TEISTE MÜTOLOOGILISTE OLENDITEGA JA ESINEMINE TEISTES FOLKLOO- RILIIKIDES

Kotermanni korpuses on motiive, mis seovad olendit paljude muude mütoloogiliste olenditega: haldjate, kodukuradi, kuradi, kodukäija, krati, tuulispasa ja painajaga. Ühised tegevuspaigad ja tegevused, üleloomulike olendite funktsioonid muudavad

sellised mugandused käepäraseks. Haldja-lugudega sarnased motiivid, näiteks magamisaseme muutmine ja magamiskohalt (oma tee pealt) ära ajamine on seotud hoiatamisvajadusega, kotermanni müra tegemist on seostatud endega tulevases kodukäimisest (ERA II 158, 448 (25) < Mustjala, 1937). Maadlemine kuuvalgel kirjeldab jõukatsumist kotermanniga, kellel on kirves vööl – iseloomulikult saab jõudu juurde isik, kelle seljale paistab kuu. Omapärane on loo lõpp, sest teadlikult kotermannist vabaneda ei püüta, ikkagi kaitsehaldjas, siinses loos aga tulistab peategelane müütilist vastast hõbekuuliga (KKI 10, 18/20 (12) < Mustjala, 1949).

Kotermanni seostatakse ka varavedajaga, kes liigub tulejoana taeva all ja laseb oma kandami maha palja tagumiku näitamise peale. Kratt vahetab uskumuslugudes motiive tuulispasaga, kes samuti võib liikuda tulesabana ja vedada varandust kokku. Krati-lugudel ja ka siinse korpuse ühel jutul on seos Seitsmenda Moosese raamatuga – võimsa nõiaraamatu omanikul on ühtlasi tulu toov kotermann-kratt. Siinses loos seostatakse teda veskilt viidud püülikotiga ja asetatakse tegevuspaik seosesse ühe tuulikuga (KKI 10, 622/3 (3) < Mustjala, 1949). Täiesti tavalisest täävi alla pandud laastust tekkinud ja kopsimisega tähelepanu püüdev kotermann on väidetavalt “suur varanduse kokkutooja“ ka Häädemeeste variandis (ERA II 235, 5 0/1 (53) < Häädemeeste, 1939).

Värvikaid kirjeldusi sisaldavad painajaga seotud motiivid, milles on alati ka tugev kogemuslik moment. Eesti folklooris esinevad painajana naised ja mehed, samuti mitmed loomad, ka esemed võivad selles funktsioonis jututeema olla. Kotermanni-juttudes on painajaks ühes loos kass, kes rõhub ja lahkub laevariistu lõhkudes pärast seda, kui saab mehelt mõned napsud rihmaga (ERA II 1, 672/3 (4) < Reigi, 1928), hiljem tuleb ruumi preili. Teises variandis tuleb naisterahvas painama, kui aga mees keerab külje, siis kisub haldjas tekki pealt ja hakkab siis naerma, sest ei pääse painama (ERA II 111, 353 (47) < Kuusalu, 1935).

Kuigi kotermannil on tihe seos laeva ja meremeestega, lahkub ta enamasti laevahuku eel. Ühes üleskirjutuses valvab kotermann põhja läinud laeval varandust, nagu osutab Mustjala fikseering, kus mees tahab tuua laeva pealt vaskpoldi, kuid taandub, sest jäässe raiutud augu kaudu pääseb soovitud esemele ligi, kuid see kasvab aina suuremaks. Rahvasuu hindab nähtuse kotermanniks (KKI 10, 393/4 (1) < Mustjala, 1949).

Kotermann-majahaldjas vahetab motiive kodukuradi ja järvehaldjaga. Kohalik kirjasaatja Aadu Toomessalu on 80aastaselt Jaakup Perult kirjutanud loo majast lahkunud potermannist. Tursana ree peal sõitev olend satub hundile toiduks. Mehel kästakse viia koju sõna Käägu hukkumisest. Sellepeale pahandab teine potermann, et pole saanud pererahvalt rohkem toitu kui mõned tilgad lusika pealt (ERA II 304, 461/2 (10) < Kärla, 1941).

Kotermann on levinud mitmes rahvaluuleliigis ja keelelistes väljendustes, alates perekonnanimest (mida leidub ka Saksamaal) kuni erinevate tähendusteni. Näiteks Paul Ariste on Pühalepast 1928. aastal kirjutanud üles potermanni tähendustena 'laevatont', 'suur rott laevas', poisid tegevad potermanni 'kisklevad omavahel' (ERA II 1, 546 (1) < Pühalepa, 1928), tähendustest esineb veel koterpüks 'väike mees' (ERA II 46, 13 < Ridala, 1932). Kõnekäänuna kasutatakse "Tuleb kut kotermann" kui keegi käib sandi moodi riides (ERA II 158, 448 (26) < Mustjala, 1937) – siin on ajendajateks ka muud sarnased tüved ja tähendused, nt Saaremaa ja Hiiumaa lastehirmutis 'kotu'. Sageli kujutatakse kotipoissi, kotut, räbaldunult rietatud isikuna. Siinses korpuses leiduvad "Kotupusa tuleb", mida seostatakse kotermanniga ja Saaremaal kotermann lastehirmutisena, kes viib lapsed ära (ERA II 158, 65 (18) ja ERA II 158, 129 (24) < Anseküla, 1937; ERA II 34, 251 (2) < Mustjala, 1931). Mitmed tekstid räägivad meeste hirmutamisesest kotermanniga ja kotermanni etendades ning vastavast ütlusest "Vana mängib potermanni" öösel ringi kõndiva kapteni kohta (RKM II 23, 133/4 (25) < Häädemeeste, 1949), ka otseselt merekartus on hirmu põhjus (ERA II 21, 619 (2) < Häädemeeste, 1930). Kohtumine tundmatuga võib lõppeda ka hetkega halliks läinud peaga: "[--] üks poiss läks masti ja kui alla tulnud, oln pea hall. Ei tea, mis tal seal oli. [--]" (ERA II 130, 322 (10) < Muhu, 1937).

Vähemal määral leidub naljakaid juhtumeid, vastusest puiklemisi, pikema jutu töötlusi, kuid ka luiskelugu, kus samastatakse fantastiline kotkaws kotermanniga ja kuulub saarlastest jutumeistri loomingsusse:

Selle nime all tuntakse Pöidil suurt kotkast. Sellel kotkal on vilkuvad suled. Ta on umbes lamba suurune ja temal on suur nokk (umbes nii suur nagu kahekolme naelane raudvasar). Pääsjalikult hävitab ta teisi linde. Saaremaal on neid vähe järele jäänud. (E, StK 42, 9/10 (12) < Pöide, 1927)

10. KOKKUVÕTE

Kui võrrelda erinevate müütiliste mereolenditega seotud Eesti tekstide arvandmeid (teiste läänemeresoome rahvaste andmestikku ei ole piisavalt), siis näeme, et enim narratiive ja uskumusteateid (mikrosisust pikkade juttudeni) jaguneb ebaühtlaselt: näkk, vetehaldjas, kes elutseb allikates, tiikides, jõgedes, järvedes või meres, prevaleerib võimsalt teiste olendite ees tuhandete üleskirjutustega. Järgneb kotermann (400 teksti), vaaraorahvas (170 teksti), merekari (100 teksti). Korpuses on veel jutte mereturadist, mererahvast ja teistest veteelanikest, kohtumistest kummituslaevadega. Esindatud on lood ettemääratud uppumissurmast jm laiemalt tuntud motiivid.

Näkki tunti kõikjal Eestis, vaaraorahvas oli tuntud hajusamalt, ennekõike saartel ja rannikualal, kuid ka mujal, ent kotermanni üksnes saartel ja mõnes paigas rannikul. Kotermanni pärimus jaotub laeva saatuse ja meremeeste saatusega seotud tekstideks, oma olemuselt on ta üks vaimolenditest, kes seisab hea oma elamis- ja tegevussfääri käekäigu eest ja on inimesele nähtav vahetult enne õnnetust, esineb hoiatajana. Ehkki on piisavalt lugusid, kus ta aktiivselt abistab laevatamise juures või isiklikult suunab õnnetuspaigast eemale (või ka hädalistele appi), on need jutud vähemuses. Nagu mitmete muude haldjate puhul, on ka siinjuures kasutu ja gada müütilise karakteri tegevusi inimestele vaenulikeks ja sõbralikeks – otseseid pahatahtlikke kallaletunge laevale ja laevnikele ei esine ja tegemist on head tahet avaldava olendiga, kellega inimene saab suhelda talle antud võimaluste piirides ja kindlates olukordades.

Kotermanni teke omab mitmeid seletusi, millest populaarsemad on tema saabumine ehituspalkide kogumise ajal, enamasti siiski laeva valmimise eel. Üksikud seletused on seotud kapteniga, kes kotermanni aitab valmistada või valmistabki (haub välja), kotermann võib tekkida kukemunast, ning erinevalt Lääne-Euroopa vastetest on ta enamasti ka laevamehe tavarõivastes. Umbkaudu viiendikus lugudest on lähemalt määratud tema (ja ta rõivaste, habeme vm) värvus: 36 loos on esil hall värvus, mis on kummitusolendite tavapärasemaid värvusi. Mõnes loos märgitakse kotermanni lühikest kasvu, harilikult on ta tavalise laevniku kasvu; vaid üheksas jutus on tegelaseks naine, üheksas poiss, kaheksas jutus mõni konkreetsem laeval töötav ametimees.

Üllatavalt suur on auditiivsete kogemuste osakaal, eriti koos muistenditega, milles kuuldakse juhtumisi kotermanni verbaalset suhtlemist või kus kotermann suhtleb kellegagi meremeestest või kapteniga.

Eesti traditsioonis ja läänemeresoome aladel tuntud motiivid on levinud ka rootsi folklooris. Samas rahvad, kellel puudub merepiir, ei tunne ka mereolenditega seotud pärimust, v.a Karjala uskumusjutud vaaraorahvast, kuid piiblikirjandusega seotu levib teise loogika kohaselt. Erandiks on läänemeresoome eriarendus, mis seob vaaraorahva konkreetse looma – hüljestega – tekib uus mütopoeetiline kompleks.

Lätist on kirja pandud vähe merepärimust, samas liivlastel on see folkloorse narratiivi ja uskumuste alaliik hästi tuntud. Põhjuseks pole üksnes merepiiri olemasolu või selle puudumine ega isegi kalastamine elatusalana, vaid näiteks kogumistöö ajastus, konfessionaalsed iseärasused, suhted trükisõnaga: liivlaste pärimus sisaldab rahvusvahelisi motiive, mis on levinud armastatud ilukirjanduse kaudu nagu on korduvalt osutanud Oskar Loorits. Eesti ainekliku olukorda muutsid 1920.–1940. aastate spetsiaalsed kogumisaktsioonid ja küsitlused merepiirkonnas, kohalike kirjasaatjate abi andmete leidmisel, majanduslik-sotsiaalsed asjaolud. Sama kehtib eestivenelaste kohta, kellelt on kogutud 19 000 lk enne Teist maailmasõda

ja kelle folklooris on sarnasusi eesti folklooriga. Tuntum on Eesti venelaste hulgas vaaraorahvas rahvausundi väljendusena, mida on mõjutanud suuline ja kirjalik piiblikirjandus.

Merefolkloori mõjutasid ka poliitilised asjaolud – viiskümmned aastat kehtinud keeld omada suuremaid paate ja laevasid ning avameresõidu keeld. Nõukogude Liidu läänepiir oli suletud, rangelt kontrollitud rannikualadel ja saartel konserveerusid vanemad motiivid. Säilis muistenditele omane detailikirevust muutumatuks jääva põhistruktuuri raames.

Juba ainuüksi liivi, eesti ja karjala pärimuse vahendusel näeme, kui erinev on müütiliste olendite käitumisjoonis ja välimus, mis osutab, et pärimuse ontoloogia seisukohast on võrdlevate ja kõrvutavate käsitluste kõrval tähtis ühe etnose kogu pärimuse analüüsimine kui alus edasisteks uuringuteks.

Kotermanni väljendused meedias ja kunstis on omaette põnev teema, mis ootab valgustamist. Mitme motiivi laiemale tuntusele (ka kotermannile) andis tõe poeetess Marie Underi ballaadide kogu (1929).

*Kui laevur ehitas laeva,
saaks kerge kui linnuluust,
et sõida kas teispoole taeva.
Seks tihedast peepepuust
veel viimaseid laaste ta tahus,
need ringi kui kajakalend,
siis sala seal laastudekahus
kui miski liigutas end.
See oli kotermann. [--]*